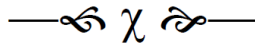

Distributed by Parliamentary Monitoring Trust Zimbabwe
(www.pmtz.org/pmtzimbabwe@gmail.com/[pmtzimbabwe@twitter](https://twitter.com/pmtzimbabwe))

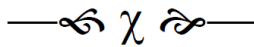

MANWELEDZO (SAMARI)

MVETOMVETO YA COPAC

YA RIPHABHULIKI YA ZIMBABWE

(LUHUHI, 2013)

TSHIVENDA

TSHIVENDA

Manweledzo (Samari)

MVETOMVETO YA COPAC YA RIPHABHUḲIKI YA ZIMBABWE

LUHUHI 2013

Mvulatswinga

Komiti ya Phalamennde ya Ndayotewa yo khethwaho (Copac) yo bveledza aya manweledzo(samari) a Mvetomveto ya u fhedzisela a Ndayotewa ya Zimbabwe 2013 u thusa tshitshavha u pfesesa zwi re ngomu kha Mvetomveto. Mvetomveto yo lapfa zwa masiatari a ḡana fusumbe-mbili (172). COPAC yo humbula uri zwi ḡo leluwa kha muthu ane a si vhe na tshifhinga tsha u vhala Mvetomveto yoṡhe, u vhala tshipiḡa tsha manweledzo aya uri a kone u vha na vhukhoḡi ha zwi re ngomu kha Mvetomveto iyi.

Manweledzo aya ha na mafhungo oṡhe a ne a vha hone kha Mvetomveto fhedzi a tou vha na mafhungo a vhuṡhogwa ane a wanala kha nḡisedzo dza vhuṡhogwa u itela uri muvhali a kone u ita tsheo a na nḡivho yo ḡalaho.

Marangaphanda

Marangaphanda a khou sumbedza na u tangedza vhuṭaluli vha vhukoloni, na u thompha vhuḍinedzeli ha vhanna na vhafumakadzi vhe vha lwela u kunda tshiṭalula. I khou lavhalesa hafhu na vhumatshelo, ho lavhelelwa u dzula kha tshitshavha tshi na vhumatshelo (demokirasi) vho ḍitikaho kha kuvhusele kuna milayo, u shuma nga maanda, ṭhonifho na u ḍiphina kha pfanelo dza vhathu na mbofholowo zwa vhuṭhogwa, vhuṭhihi, zwibveledzwa zwa mupo na u wana lupfumo kha mudzulapo woṭhe.

NDIMA 1

Milayo ya Ndangulo (khethekanyo 1-7)

- Mutheo wa Zimbabwe woḍitika kha ndeme na milayo i tevhelaho:
 - Zimbabwe ndi muvhuso wo faranaho u na vhuṭhihi, vhumatshelo na vhuḍilang;
 - Ndayotewa ndi mulayo muhulwane wa Zimbabwe nahone muṭwe na muṭwe mulayo, mikwa kana vhuḍifari vhune vhu sa tshimbilelani na Ndayotewa iyi a vhu shumi.
 - Ndayotewa i khou vhoḥa muthu woṭhe, ri tshi katela na vhathu vha mulayo, Muvhuso, vhangaphanda vhoṭhe, vhumatshelo, na zwimiswa zwoṭhe zwa vhumatshelo na vhumatshelo hoṭhe ha hulumeni;
 - vhumatshelo ha Ndayotewa, u vhusa nga ha mulayo, pfanelo dza vhathu, vhumatshelo ha shango na u fhambanafhambana ha mvelele, khuliso ya muthu muṭwe na muṭwe, nyedano ya vhoṭhe; nyedano ya mbeu, na ṭhonifho kha vhumatshelo ha mbofholowo;
 - vhumatshelo ha vhuḍi vhu no katela:
 - u tendelwa ha mahoro manzhi kha zwa muvhuso;
 - ndila ya khethe ine ya tendela uri huvhe na khethe dzo vhoḥolowaho dzi fushaho tshifhinga tshoṭhe;
 - u sudzuliswa ha maanda a zwa polotiki nga ndila ya vhuḍi nga murahu ha khethe;
 - u khethekanywa ha maanda vhumatshelo ha vhangaphanda, vhumatshelo na mirado yoṭhe ya zwa vhumatshelo ya Muvhuso;
 - ṭhonifho ya vhathu;
 - u ṭuṭwedza vhuṭhihi kha lushaka na mulalo;
 - u dzhielwa nzhele ha pfanelo dza zwigwada zwituku zwo tsikeledzwo;
 - u kovhekanywa ha zwibveledzwa zwa shango nga ndila i fanaho i fushaho;
 - u sielana na u phadladzwa ha maanda na mishumo kha muvhuso;
 - fulaga ya shango, luimbo lwa tshitshavha, luswayo lwa shango na tsumbo yo imelaho tshitshavha;
 - vhumatshelo ha muvhuso wa hulumeni, vhune vha tangedza, Muvhuso wa shango, Khoro dza Mivhundu na Maandalanga a Vhupo;

- u dzhielwa nzhele ha nyambo dzothe dza ndeme dzine dza ambiwa, dzine dza vha Chewa, Chibarwe, English, Kalanga, Koisan, Nambya, Ndau, Ndebele, Shangani, Shona, Sign Language, Sotho, Tonga, Tswana, Tshivenda na tshi Xhosa
- u ita mveledzo ya uri vhathu vha divhe nga ha Ndayotewa iyi.

NDIMA 2

Zwilavhelelwa zwa Shango (khethekanyo 8-34)

- Zimbabwe i na Zwilavhelelwa zwa Shango zwi tevhelaho, zwine zwa tlanganya Muvhuso, ubva kha zwibveledzwa zwi wanalaho zwi tshi itelwa;
- u vhona uri hu na kuvhusele kwavhuqi nga u thola vhashumeli vha tshitshavha vha na ndalukano dza luvhivo, u lwa na tshandanguvhoni na u shumisa maanda nga ndila i si re yone na u fha thuso i fushaho ya tshede kha zwiimiswa zwothe zwa muvhuso;
 - u hudza na u tshuwedza u farana ha tshitshavha, mulalo na u khwathiswa ha muvhuso;
 - u tsiredza pfanelo dza vhathu na mbofholowo zwa vhuvhogwa;
 - u dzhia mbekanyamaitele dza maiwe mashango dzine dza tsiredza madzangalelo a shango, thonifho ya milayo ya dzitshaka na u bveledza vhuledzani vhu na mulalo kha mashango na u dzudzanya ndila dza u lugisisa khudano kha dzitshaka nga ndila i na mulalo;
 - u bveledza mvelaphanda ya shango, u maandafhadza vha Vhadzulapo vha Zimbabwe kha zwa ikonomi na u vhumba mishumo;
 - u bveledza tsiredzo ya zwiliwa, ndeme dza mvelele dza vhathu, nyedano ya mbeu, vhuimeleli vhufushaho kha dzingu;
 - u bveledza madzangalelo a vhana, vhaswa, vhalala, vhathu vhane vha vha na vuholefali, vhalweli vha mbofholowo, vhashumi, miya na mbingano;
 - u nea pfunzo ya mutheo mahala nahone zwine zwa vha khombekhombe kha vhana vhothe;
 - u nea vhukhudo, tshumelo zwayo ya zwa mutakalo ine ya wanala nahone yo edanaho, vhlondavhathu vha matshilisano na thuso kha zwa mulayo na zwa mitambo na zwa netuluso;
 - u tsiredza na u vhlunga ndaka;
 - u dzhia zwitendelano zwa Zimbabwe na maiwe mashango zwa vha zwipida zwa milayo ya shango.

NDIMA 3

Vhudzulapo (khethekanyo 35-43)

- U vha mudzulapo wa Zimbabwe zwiḑa nga mabebo, vhutumbukwa, kana muḽwaliso.
- Vhadzulapo vhoṭhe vha na ndugelo kha:
 - u tsiredzwa nga Muvhuso;
 - phasipoto na dziḽwe-vho bammhiri dza u tshimbidza;
 - luḽwalo lwa mabebo na bammhiri dza vhusumbavhune dzine dza fhiwa nga Muvhuso.
- Vhadzulapo nga mabebo ndi vhathu:
 - vho bebiwaho Zimbabwe nga mme kana khotsi vhe vha vha vhe mudzulapo wa Zimbabwe kana muḽwe wa vho makhulu o vha e mudzulapo wa Zimbabwe nga mabebo kana vhutumbukwa; kana
 - ane, arali o bebelwa nḽḑa ha Zimbabwe, muḽwe wa vhabebi u tea u vha o vha e mudzulapo wa Zimbabwe kana e mudzulapo wa Zimbabwe fhedzi a tshi shumela Muvhuso kana tshiḽwe tshiimiswa tsha dzitshaka e kha liḽwe shango; kana
 - ane, arali a wanala Zimbabwe, ndi vhana vhane vha vha na miḽwaha ya fumiṭhanu (15) nahone vhudzulapo kana vhabebi vhavho vha sa ḑivhei;
 - vho bebiwaho Zimbabwe Ndayotewa iyi i sa athu u thoma u shuma kana muḽwe kana vhabebi vhoṭhe vho vha vhe mudzulapo wa shango line la vha muraḑo kha Southern African Development Community nahone e mudzulapo wa Zimbabwe.
- Vhadzulapo nga vhutumbukwa ndi vhathu vho bebelwaho nḽḑa ha Zimbabwe nga mme kana khotsi vhane vha vha mudzulapo wa Zimbabwe nga mabebo kana vhutumbukwa kana muḽwe wa vho makhulu o vha e mudzulapo wa Zimbabwe nga mabebo kana vhutumbukwa nahone mabebo avho o ḽwaliswa fhano Zimbabwe.
- Vhadzulapo nga muḽwaliso ndi vhathu vho, ḽwalelaho, vha fhiwa vhudzulapo ha Zimbabwe.
- Vhudzulapo ha mashango mavhili vhu ḽetshedzwa kha avho vhane vha vha vhadzulapo vha Zimbabwe nga mabebo.
- Mulayo u nga hanela vhudzulapo ha mashango mavhili kha vhadzulapo nga vhutumbukwa kana muḽwaliso.
- Vhudzulapo nga mabebo vhunaho u dzhiululwa arali vho waniwa nga nḑila ya vhukwila, vhuimeleli ha mazwifhi kana ho dzumbiwa maḽwalwa a vhuṭhogwa.
- Vhudzulapo nga muḽwaliso vhu nga dzhiululwa arali vho waniwa nga nḑila ya vhukwila, vhuimeleli ha mazwifhi kana ho dzumbiwa maḽwalwa a vhuṭhogwa kana

arali nga tshifhinga tsha nndwa muthu uyo ane a kwamea, o ita zwa mbambadzo(vhurengisi) zwi si ho mulayoni, nyambedzano kana nyaḁano kha mishumo yo thusedzaho swina la Zimbabwe kha nndwa.

- Vhudzulapo a vhu koni u fheliswa arali muthu ane a kwamea a tshi ḁo sala a si na vhudzulapo.
- Bodo ya Vhudzulapo na Mupfulutshelo i tea u vhumbiwa nga Phalamennde uri i dzudzanye mafhungo a zwa vhudzulapo na thendelo dza mishumo.

NDIMA 4

Mulevho wa Pfanelo (khethekanyo 44-87)

Tshipiḁa 1

Mafhungo zwao

- Muthu woṱhe na Muvhuso zwi khou vhoḁhiwa nga Mulevho wa Pfanelo.

Tshipiḁa 2

Pfanelo na Mbofholowo

- Pfanelo na mbofholowo zwa vhuṱhogwa zwone ndi zwi tevhelaho:
 - Muthu muṱwe na muṱwe u na p fanelo kha vhuṱshilo fhedzi:
 - mulayo u nga tendela tshigwevho tsha lufu arali muthu o hweswa mulandu wa u vhulaya nga nḁila ya tshiṱuhu.
 - tshigwevho tsha lufu a tshi koni u hweswa kha mufumakadzi kana muthu we a vha e na miṱwaha ya fumbili-ntihi (21) afho mulandu u tshi paliwa kana e na miṱwaha ine ya fhira ya fusumbe (70).
 - Pfanelo dza ṱwana a sa athu u bebiwa wa Zimbabwe dzo tsireledzwa. Vhuthuthathumbu a vhu tendelwi nga mulayo.
 - Muthu muṱwe na muṱwe u na p fanelo kha mbofholowo ya vhuṱe nahone ha koni:
 - u valelwa a songo sengiswa kana u kandedzwa mbofholowo yawe zwi sa pfesesei;
 - u valelwa ngauri muthu ha ngo kona u ḁadzisa tshitendelano tsho ṱwaliwaho.
 - Vhathu vho fariwaho kana vho valelwaho vha tea:
 - u ḁivhadzwa tshivhangi tsha u fariwa kana u valelwa;
 - u tendelwa u kwama vhafarisi vhavho, mashaka kana axennḁe zwine zwa badaledwa nga Muvhuso;

- vhone vha tshi qibadelela, u qitogela dzi axennde na dokotela ane vha funa;
 - u fariwa nga ndila ya vhuthu;
 - vho imela tsengo, u vhothololwa zwi si na mulayo kana zwina milayo i pfeseseaho;
 - u tea u qiswa khoroni vhukati ha awara dza fuiṇa-malo (48);
 - u vha na ppanelo dza u hanedzana zwire mulayoni nga ha u fariwa kana u valelwa havho vhone mune phanḁa ha khoro;
 - u vha na ppanelo dza u hana vho fhumula na uri vha vhudziwe nga ha ppanelo iyi;
 - u sa kombetshedzwa u fha vhuṭanzi kana u tenda mulandu;
 - u vha na ppanelo dza u amba na u dalelwa nga mufarisi kana muandani, kana shaka, kana mukhaunsela wa zwa vhurerele ane vha qikhethela kana nnyi na nnyi;
 - u sengiswa vhukati ha tshifhinga tshi pfeseseaho kana u vhothololwa zwi si na milayo kana zwi na milayo i pfeseseaho.
- Muthu muṇwe na muṇwe u naho u swikelela Khoro Khulwane ya ndaela ya *habeas corpus* (ndaela yauri muthu o valelwaho a vhothololwe) arali o valelwa zwi si ho mulayoni kana nga murahu ha u fariwa hune vha vha hone hu sa qivhei.
- Muthu muṇwe na muṇwe we a fariwa kana u valelwa zwi si ho mulayoni u na ndugelo dza u wana mbadelo u bva kha muthu ane a kwamea nga zwa u fariwa kana u valelwa hawe.
- Muthu muṇwe na muṇwe u na ppanelo dza khuliso na ppanelo khauri khuliso iyo i qhonifhiwe.
- Muthu muṇwe na muṇwe u na ppanelo kha tsiredzedzo ya vhone ine ya katela ppanelo ya u dzhia tshao kha zwa mbebo na ppanelo dza u sa iswa kha zwa tsedzululo dza zwa saintsi.
- A hu na muthu ane a qo vha mulanda kha u tovhola kana u shengedzwa, u farwa nga ndila i si na vhuthu, u farwa nga ndila ine ya tsisela tshirunzi fhasi kana tshigwevho.
- A hu na muthu ane a qo vha mulanda kha vhuṭuli kana vhuṭumeli kana mushumo wa u kombetshedzwa.
- Vhathu vhoṭhe vha khou eḁana phanḁa ha mulayo nahone muṇwe na muṇwe u na ppanelo ya u farwa nga ndila i fushaho i si na tshiḁalula.
- Muthu woṭhe u na ppanelo dza tshidzumbe:
- miṭa yavho, vhudzulo kana thundu a zwi nga dzheniwi kana u sedzululwa hu si na thendelo yavho;
 - thundu yavho a i koni u dzhiwa;
 - tshidzumbe tsha nyambedzano a tshi tei u thithiswa
 - nyimele ya mutakalo wavho a i tei u dzumbululwa.
- Muthu muṇwe na muṇwe u na ppanelo ya mbofholowo ya u qibadekana na ane a funa kana dzangano nahone a vha kombetshedzwi:

- u vha muraḡo wa dzangano; kana
 - u dzhena muḡangano kana guvhangano.
- Muthu muḡwe na muḡwe u na pfanelo kha mbofholowo ya vhuḡipfi nahone a hu na muthu ane a kombetshedzwa u dzhia muano une wa sa tshimbilelani na vhurereli hawe kana lutendo.
- Muthu muḡwe na muḡwe u na pfanelo kha mbofholowo ya u bvisela khagala vhuḡipfi hawe zwi tshi katela:
- pfanelo ya mbofholowo kha zwa muhasho;
 - u tsireledzwa ha vhubvo ha mafhungo a vhudzhenala nga ḡḡila ya tshiphiri;
 - mbofholowo ya u thoma vhuhashi na dziḡwe ḡḡila dza muhasho dza nyanḡano dzi ne dza langiwa nga milayo ya kutshimbizelwe kwa thendelo dza Muvhuso;

fhedzi mbofholowo ya u bvisela khagala vhuḡipfi na mbofholowo ya muhasho a i kateli khakhathi, vengo na nyambo dzi vhaisah, khuvhadzo kha mvumbo ya muthu kana khuliso na u khaulwa ha pfanelo dza tshidzumbwe dza vhatu.

- Mudzulapo muḡwe na muḡwe kana mudzuli u na pfanelo dza u wana mafhungo ane a vha hone kha Muvhuso kana vhuḡwe na vhuḡwe vhuimeleli vha hulumeni hune mafhungo a khou ḡoḡea kha madzangalelo a vhuḡifhinduleli ha tshitshavha.
- Muthu muḡwe na muḡwe u na pfanelo dza u wana mafhungo ane a vha na muthu hu nga vha nnyi tenda mafhungo a hone a tshi khou ḡoḡea u tsireledza pfanelo.
- Muthu muḡwe na muḡwe u na pfanelo dza u shumisa luambo lune a funa kana lwe a ḡinangela na u shela mulenzhe kha u tshila nga ha mvelele ine a ḡoḡa.
- Muthu muḡwe na muḡwe u na pfanelo ya u ḡinangela na u ita mushumo, mbambedzo na mushumo zwi langwaho nga mulayo.
- Muthu muḡwe na muḡwe u na pfanelo ya u fariwa nga ḡḡila na tshilinganyo tsha vhuḡi mushumoni na u badelwa nga ḡḡila i fushaho.
- Muthu muḡwe na muḡwe nga ḡḡḡa ha vhashumi vha tsireledzo, u na pfanelo ya u vhumba kana u vha muraḡo wa madzangano a vhashumi kana madzangano maḡwe na maḡwe a vhatoli kana a vhashumi ane a tou ḡikhethela, pfanelo dza u dzhenelela kha zwa misumbedzo ya vhashumi.
- Vhanna na vhafumakadzi vha na pfanelo dza u wana mbadelo ine ya eḡana arali vha tshi khou ita mushumo une wa fana.
- Vhadzulapo vhoḡhe vho vhofoholowa u tshimbila tshimbila, pfanelo dza u dzhena kha ḡa Zimbabwe, pfanelo dza u sa pandelwa Zimbabwe na pfanelo kha phasipoto kana dziḡwe bammbiri dza u tshimbizwa, nahone muthu muḡwe na muḡwe u na pfanelo dza u tshimbila o vhofoholowa kha ḡa Zimbabwe, u dzula kha vhupo vhuḡwe na vhuḡwe kha ḡa Zimbabwe na u ḡutshela Zimbabwe.
- Vhadzulapo vhoḡhe vha na pfanelo kha:
- khetho dzo teaho dzo vhofoholowaho dzi fushaho;
 - u khetha kha zwa poḡotiki vho vhofoholowa;
 - u vha muraḡo wa dzangano ḡa poḡotiki ḡine vha funa;

- u ita khunguwedzo zwo vhotholowaho, zwi na mulalo zwi tshi itelwa lihoro la polotiki kana ndivho;
 - u khetha kha khetho dzothe na referendamu;
 - u vha nkhethehi kha ofisi dza tshitshavha.
- Muthu muñwe na muñwe u na pfanelo kha vhumali ha vhumali.
- Muthu muñwe na muñwe u na pfanelo dza u dzeha kha dzi khoro, pfanelo kha u sengiswa na u lingiwa zwi re khagala nga ndila i tsvhanyaho na u vha phanda ha khoro yo diimelaho i si na tshilula yo vhumbiwaho nga mulayo na pfanelo, vha tshi khou dibadelela, u khetha na u imelewa nga ramulayo.
- Muthu muñwe na muñwe o hweswaho mulandu u na pfanelo ya:
- u dzhiwa sa muthu a si na mulandu u swika o farwa mulandu;
 - u divhadzwa nga ha mulandu ane a hweswa;
 - u fhiwa tshifhinga tsho edanaho tsha u lugiselela u dilamulela;
 - u khetha na u imelewa nga axennde ane vha diidela vha tshi dibadelela;
 - u imelewa nga axennde o tholwaho nga Muvhuso arali ha vhone uri vhusengisi vhu nga si fhi khatulo kwayo;
 - u vha hone arali a tshi khou sengiswa;
 - u fha vhuñzi na u linga vhuñzi kana u hana vho fhumula;
 - u dologelwa u tshimbizwa ha u sengiswa havho nga luambo lune vha pfesesa;
 - u humbela khatulo kha khoro khulwane nga ha mulandu wavho kana tshigwevho.
- Muthu muñwe na muñwe u na pfanelo dza u wana, u shumisa kana u laa thundu fhedzi tshumelo yo fhambanaho i khou shuma kha zwa mavu a vhumali na vhuwui.
- Nga nda ha zwa mavu a vhumali na vhuwui, muthu muñwe na muñwe u na pfanelo ya u sa dzhielwa thundu yawe zwa khombekhombe nga ndani:
- ha u dzhielwa hu tshi khou tevhezwa mulayo wo teaho wa kushumiselwe;
 - arali u dzhielwa zwo tea ho lavheswa madzangalelo a tshitshavha, vhusireledzi ha tshitshavha, u tsireledza ha tshitshavha na nga ndaedzo ya tshitshavha na zwiñwe;
 - mulayo u tshi khou tola uri maandalanga ane a dzhiulula thundu afhe ndivhadzo hu tshe na tshifhinga ya u da u dzhiulula thundu na u badela mbuyedzedzo i fushaho yo edanaho;
 - mulayo u tshi khou fha ndugelo kha ane a dzhielwa thundu uri a nwaalele kha khoro arali u dzhiululwa ha hone hu na mutatisano kana u fushea nga vhuñmiseli kha dzangalelo la thundu, u dzhiululwa ha thundu zwi re mulayoni na tshivhalo tsha mbuyedzedzo ya hone.
- Muthu muñwe na muñwe u na ndugelo kha thundu, zwi tshi katela na mavu a zwa vhumali na vhuwui. Muvhuso u nga dzhia mavu a zwa vhumali na vhuwui u itela:
- madzulo a zwa vhumali na vhuwui;
 - u dzudzanyulula mavu a zwa vhumali na vhuwui;
 - u dzudzanyulula vathu;

nahone:

- a hu na mbuyedzedzo ine ya do badelwa kha u dzhiululwa nga ndani ha ya khwinifhadzo, zwi tshi bva khauri arali mavu ayo a vhulimi a dzhiwa kha vhongwaniwapo vha Zimbabwe, kana mavu ayo a vha o tsireledzwa ngatshitendelano tshavhvhili, mbuyedzedzo yo dalaho i do badelwa;
 - a hu na muthu ane a nga tatisana na u dzhiwa ha thundu khoroni nga ndani ha mbuyedzedzo ya khwinifhadzo fhedzi;
 - u dzhiululwa a hu koni u hanedziwa ho lavheleswa sia lauri ho shumiswa tshitalula;
- Mavu a zwa vhulimi na vhufuwi e a dzhiululwa zwa khombekhombe nga tshifhinga tsha u dzhiululwa ha mavu kana e a dzhielwa mushumo onoyo hu sa athu u vha na Ndayotewa iyi a khou hana e a Muvhuso nahone a hu na mbuyedzedzo, ine ya do badelwa malugana na u dzhiwa hawo nga ndani ha khwinifhadzo yo itwaho afho a sa athu u dzhiululwa.
- Arali ro lavhelesa u dzhiululwa ha mavu a zwa vhulimi na vhufuwi zwa khombekhombe zwi tshi itelwa u dzudzanya vathu zwithu zwi tevhelaho ndi zwa vhuhogwa, zwauri, vathu vha Zimbabwe vho dzhielwa mavu avho nga ndila i si ya vhuḽi nga tshifhinga tsha vhukoloni; vathu vha Zimbabwe vho dzhia zwiḽhavhani uri vha kone u dzhiulula mavu a vho nga u ralo vha tea u vhuwedzedzwa panelo dza u wana mavu ayo na u vha vhane vha.
- Muvhuso wa vhukoloni wa kale, hu si hulumeni ya Zimbabwe, u na mulanga wa u badela mbuyedzedzo ya mavu o dzhiwaho zwa khombekhombe hu tshi itelwa u dzudza vathu.
- Muthu woḽe u na panelo kha:
- vhupo vhu sa tshinyadzi mutakalo wawe na vuvha hawe;
 - vhupo vho tsireledzwaho u itela mirafho i tevhelaho;
- Vhadzulapo vhoḽe na vhane vha dzula Zimbabwe zwa tshoḽe vha na panelo kha u wana pfunzo ya mutheo ine ya badelelwa nga Muvhuso.
- Muthu muḽwe na muḽwe u na panelo dza u thoma na u londota nga tshelede yawe zwiimiswa zwa pfunzo zwi re na maimo a pfeseseaho fhedzi a sa ḽaluli naho zwo ita hani uya nga zwi sa tendelwi kha hei Ndayotewa.
- Vhadzulapo vhoḽe na vhane vha dzula Zimbabwe zwa tshoḽe vha na panelo dza u wana tshumelo ya zwa mutakalo ine ya katela tshumelo kha zwa u beba na u wana ḽhogomelo kha madwadze asafheli.
- A hu na muthu ane a vha kha nyimele i ḽodaho dzilafho ḽa tshihaḽu ane a nga hanelwa u wana dzilafho kha tshiimiswa tsha zwa mutakalo tshiḽwe na tshiḽwe.
- Muthu muḽwe na muḽwe u na panelo kha zwiḽiwa zwi eḽanaho na maḽi o ḽanzweaho a nweaho.
- Muthu muḽwe na muḽwe ane a vha o kwanisa miḽwaha ya fumimalo (18) u na panelo dza u thoma muḽa nahone ha tei u kombetshedzwa u dzhena kha mbingano.
- Vathu vha mbeu nthihi a vhatendelwi u vhingana.

Tshipiḁa 3

Dziṇwe pfanelo

- Mufumakadzi muṇwe na muṇwe u na khuliso ya vhuthu i eḁanaho na ya muthu wa munna zwi tshi katela na masia a eḁanaho kha zwa poḁotiki, zwa matshilisano na zwiitwa zwa ikonomi.
- Vhafumakadzi vha na pfanelo dzi fanaho na dza vhanna kha u londotwa na u lelwa ha vhana.
- Milayo yoṁhe, mvelele, sialala, zwiitwa zwa mvelele zwine zwa kandededza pfanelo dza vhafumakadzi a zwi shumi zwi tshiya nga kukandededzele kwahone.
- Ṇwana muṇwe na muṇwe u na pfanelo kha zwi tevhelaho:
 - pfanelo dza u fariwa nga ṇḁila i eḁanaho phanḁa ha mulayo, zwi tshi katela na pfanelo ya u pfiwa;
 - pfanelo ya u fhiwa dzina na mutupo;
 - u fhiwa luṇwalo lwa mabebo nga tshihaḁu;
 - pfanelo kha muṁa na ṭhogomelo ya mubebi;
 - u tsireledzwa kha u tambudzwa zwa vhudzekani na kha zwa ikonomi;
 - u sa dzheniswa kha zwa vhuswole kana dzinndwa;
 - u sa kombetshedzwa uri vha dzhenelele kha zwa poḁotiki;
 - u sa valelwa nga ṇḁani kana hu si tshena zwiṇwe zwine zwa nga itwa.
- Vhalala, ri tshi amba vhathu vhane vha vha na miṇwaha i fhiraho ya a fusumbe (70) vha na pfanelo kha:
 - u wana ṭhogomelo na thuso u bva kha muṁa yavho na Muvhuso;
 - u wana thuso ya zwa masheleni nga ṇḁila ya muofisi wa matshilele kwao na tsireledzo.
- Vhathu vhane vha vha na vhuholefhalo vha tea:
 - u fhiwa khonadzeo ya uri vhaḁitshilise;
 - u fhiwa khonadzeo ya u tshila na muṁa yavho, u dzhenelele kha zwa matshilisano, zwiitwa zwa u sumbedza vhukoni na zwa netuluso;
 - u tsireledzwa kha u shumiswa nga ṇḁila ya tshiṭuhu na u tambudzwa;
 - u wana vhudzheni kha zwa dzilafho ḁa mishonga, muhumbulo na dziṇwevho ndafho dzithusaho;
- Vhalweli vha mbofholowo, zwine zwa amba avho vhe vha lwa kha nndwa ya mbofholowo, avho vhe vha thusa kha nndwa ya mbofholowo na avho vhe vha vha vho valelwa nga tshifhinga tsha vhuwela mbofholowo vha na ndugelo dza uri thusedzo yavho ya u shela mulenzhe kha mbofholowo ya Zimbabwe i dzhielwe nzhele na u wana matshilele kwao na nzheni kha zwa mutakalo.

Tshipiḽa 4 na 5

Thevhedzelo na mikano

- Muthu muḽwe na muḽwe o ḽiimela kana o imelaho muḽwe u na ndugelo dza u ya khoroni uri pḽanelo dza vhathu dzi tevhedzelwe.
- Pḽanelo dza vhuṽhogwa na mbofholowo zwi tea u tevhedzelwa fhedzi hu tshi lavheleswavo na pḽanelo dza vhaḽwe.
- Pḽanelo dza vhathu dzi nga fhiwa mukano nga u ḽwalela kha mulayo zwine zwa vha zwa ndeme nahone zwine zwa tendelwa kha tshitshavha tshi na vhuḽhusavhoṽhe.
- A hu na mulayo une u nga i sa mukano kha:
 - pḽanelo ya vhutshilo nga nḽḽani ha kha tshigwevho tsha lufu sa zwo sumbedzwaho;
 - pḽanelo ya khuliso ya vhuthu;
 - pḽanelo ya u sa tovholwa kana u vha mulanda kha tshiṽuhu, u farwa nga ḽḽila i si na vhuthu na u tsiselwa tshirunzi fhasi na u ita ndaṽiso;
 - pḽanelo ya usa iswa kha vhupuli na vḽulanda;
 - pḽanelo ya u sengiswa zwi fushaho;
 - pḽanelo dza u wana ndaedzo ya u bula uri muthu o fariwaho u ngafhi.
- Nga tshifhinga tsha nyimele i si yavhuḽi hu ne ha ṽoḽa u dzhiwa tsheo nga ḽḽila ya tshihaḽu kha tshitshavha, pḽanelo dza vhuṽhogwa na mbofholowo, nga nḽḽani ha idzo dzo buledzwaho afho ḽṽha, dzi nga dovha hafu dza vha na mikano nga ha mulayo wo ḽwaliwaho.
- U pfukwa ha pḽanelo nga tshifhinga tsha nyimele i si yavhuḽi zwi ḽo vhangela uri huvhe na vhutshutshisi na/kana u dzhiwa tsheo lwa mulayo, nahone a hu na muthu ane anga tsireledzwa nga mulayo kha vhuḽifari ha u ralo.

NDIMA 5

Vharangaphanḽa (khethekanyo 88-115)

Tshipiḽa 1

Maanḽa a Vharangaphanḽa

- Maanḽa a vharangaphanḽa a bva vhathuni nahone a tea u shumiswa hu tshi tevhedzelwa Ndayotewa.
- Maanḽa a Vharangaphanḽa a fhiwa Phuresidennde ane a ḽo a shumisa u bva nga kha Khabinethe sa zwo lavhelelwaho nga Ndayotewa iyi.

Tshipiḡa 2

Vhuphuresidennde

- Phuresidennde ndi vhone Ṱhoho ya Shango na Muvhuso na Mulauli-Muhulwane wa Vhutsiredzi ha Maswole.
- Phuresidennde vha tea:
 - u tikedza, u pilela, u tevhedzela na u Ṱhonifha Ndayotewa na mulayo;
 - u bveledza u farana na mulalo kha tshitshavha;
 - u dzhiela nzhele na u Ṱhonifha zwililelwa zwa nndwa ya mbofholowo;
 - u vhona uri hu na tsiredzozo kha pfanelo dza vhathu dza vhuṰhogwa na mbofholowo na u vhusa nga ha mulayo;
 - u Ṱhonifha u fhambafhambana ha vhathu na vhadzulapo vha Zimbabwe.
- Muthu ane a vha mudzulapo wa Zimbabwe nga mabebo kana vhutumbukwa, o nwalisaho u khetha, e na miṱwaha ya fuiḡa (40) nahone a tshi dzula Zimbabwe u na ndalukano dza u khethwa sa Phuresidennde kana Muthusa-Phuresidennde.
- Nkhetheṱi wa vhu Phuresidennde u tea u nanga vhathu vhavhili vhane vha ḡo ima nae sa vhatshu.
- Nkhetheṱi a songo fushea u naho u lwisana na u tshimbizwa ha khetho dza vhu Phuresidennde kana Muthusa-Phuresidennde kha Khoro ya zwa Ndayotewa. Khoro ya zwa Ndayotewa i tea u ita tsheo nga u sa fushea vhukati ha maḡuvha a fumiḡa (14).
- Kotara ya tshiofisi ya Phuresidennde ndi kotara mbili dza miṱwaha miḡanu.
- Phuresidennde kana Muthusa-Phuresidennde u naho u litsha mushumo.
- Phuresidennde kana Muthusa-Phuresidennde a nga bvisiwa ofisini arali:
 - o ita vhuḡifari vhu si ha vhuḡi;
 - a sa kona u tevhedzela, u tikedza na u tsiredzozo Ndayotewa;
 - a pfuka Ndayotewa zwa u ḡi khethela;
 - a sa kona u ita mishumo ya tshiofisi nga mulandu wa u huvhala muvhilini kana khumbuloni.
- Phuresidennde vha na pfanelo dza u sa sengiswa milandu ye vha pala u swika afho vha tshi bva kha vhu Phuresidennde. Kha mishumo ya tshiofisi, vhuḡifari ha vhuḡi ndi vhutsiredzi.
- Arali Phuresidennde a nga fa, u litsha mushumo kana u bvisiwa ofisini Muthusa- Phuresidennde wa u thoma u khou dzhena vhudzuloni a fhedzisa kotara ya tshiofisi ya Phuresidennde o fhiraho;

Tshipiḡa 3

Dzi minisiḡa, Vhafarisi dziminisiḡa na Khabinethe

- Phuresidennde, vha tshi tikedzwa nga zwine zwa lavhelelwa kha dzingu na nyedano ya mbeu, vha khou thola dzi Minisiḡa na Vhafarisi dzi Minisiḡa u bva kha miraḡo ya Phalamennde. Tshivhalo tshiswikaho tshiḡanu tsha vha tholwaho avha tshi nga khethwa u bva nḡa ha Phalamennde ho lavheleswa vhukoni ha phurofeshini.

- Khabinethe i na vhuḁifhinduleli ha u tshimbidza kushumele kwa hulumeni, u ita mishumo ya hulumeni kha Phalamennde, u lugisela, u thoma na u bvedza vhusimamilayo ha lushaka na u fha ngeletshedzo kha Phuresidennde.

Tshipiḁa 5

Axennde Muhulwane

- Zwino hu na Axennde Muhulwane ane a vha ene mueletshedzi muhulwane kha Phuresidennde na Khabinethe nahone u wana tshidulo itsho zwi tshi bva kha Phuresidennde.
- Vhutshutshisi vhoṱhe vhu vho ḁo langwa nga Maanḁalanga a Vhutshutshisi ha Lushaka ane murangaphanḁa wawo ndi Mutshutshisi Muhulwane.

NDIMA 6

Vhusimamilayo (khethekanyo 116-117)

Tshipiḁa 1

Maanḁa a Vhusimamilayo

- Vhusimamilayo vhu vhumbiwa nga Phalamennde na Phuresidennde.
- Maanḁa a vhusimamilayo a bva kha vhatu:
 - a hweswa Vhusimamilayo uri vhu vhe na maanḁa a u shandukisa Ndayotewa;
 - u ita milayo ya mulalo, ndaela na vuvhusi ha vhuḁi;
 - u fhirisela maanḁa a vhusimamilayo kha minwe miraḁo ire fhasi na vhulangamaanḁa;

Tshipiḁa 2

Phalamennde

- Phalamennde:
 - i vhumbiwa nga Vhutendelwamilayo na Guvhangano ḁa Lushaka.
 - i tea u tsiredza Ndayotewa na u bvedza hulumeni a na vuvhusavhoṱhe (demokirasi);
 - i na maanḁa a u ṱoḁa vhuluvha na Ndayotewa.
- Vhuḁifhinduleli ha nyimeleli dzoṱhe dza hulumeni vhu kha Phalamennde.

Tshipiᑭa 3

Vhutendelwamilayo

- Vhutendelwamilayo vhu vhumbwa nga Vhatendelamilayo vha fumalo (80) vhane:
 - vha rati (6) vha khethwa u bva kha vundu liᑎwe na liᑎwe nga ᑎᑭila ya ndivhanele ya vuhulu ha vhuimeleli;
 - vha fumirati (16) ndi mahosi ane vhavhili u bva kha liᑎwe na liᑎwe vundu vha khou khethwa nga guvhangano ᑭa vundu ᑭa mahosi nga ᑎᑎᑭani ha kha mavundu a dziᑭorobho khulwane a Bulawayo na Harare;
 - vhavhili (2) ndi Phuresidennde na Mufarisi Phuresidennde vha Khoro ya Mahosi a Lushaka;
 - vhavhili vha khethelwa u imelela vhatu vha na vuholefali.
- Vhatendelamilayo vha khethwaho nga ᑎᑭila ya ndivhanele ya vuhulu ha vhuimeleli vha tea u khethwa nga fhasi ha mutevhe wa ᑭihoro hu tshi shumiswa ᑎᑭila yo ᑭᑭitakaho kha khetho dze dza itelwa vho nkheteni vho imelelaho mahoro a poᑭotiki kha vundu liᑎwe na liᑎwe kha khetho dza miraᑭo ya Guvhangano ᑭa Lushaka nahone hune vho nkheteni vha vhanna na vhafumakadzi vha khou ᑎᑎwalwa vha tshi sielisana, mutevhe muᑎwe na muᑎwe u tshi thoma nga mufumakadzi.
- Mutendelamulayo u tea u vha mukhethi o ᑎᑎwalisaho a na miᑎwaha ya fuiᑎa (40), khosi ya vhutendelwamulayo i tea u vha muthu ane a vha khosi, vhatendelwamulayo vho imelaho vhatu vha na vuholefali vha tea u vha na vhone vhe na vuholefali.
- Muthu ha dzheni kha khetho ya u vha Mutendelamulayo arali o bviswa kha u vha mukhethi kana o bva kha tshidulo tsha Phalamennde vhukati ha miᑎwaha miᑭanu itevhelaho heneᑭho zwi tshi rangelwa nga khetho nga u vha o pala mulandu kana o ᑎo ᑭi vha muraᑭo wa Phalamennde.
- Phuresidennde wa Vhutendelwamilayo na Mufarisa Phuresidennde wa Vhutendelwamilayo vha langa zwa Vhutendelwamilayo.

Tshipiᑭa 4

Guvhangano ᑭa Lushaka

- Guvhangano ᑭa Lushaka ᑭi vhumbwa nga:
 - Miraᑭo ya maᑭana mavhili na fumi (210) yo khethiwaho nga ᑎᑭila ya tshi dzumbe u bva kha mikano ya khetho ya maᑭana mavhili na fumi(210) ya Zimbabwe; na uri
 - kha miᑭangano mivhili ya u thoma ya Phalamennde u bva afho he Ndayotewa iyi ya thoma u shuma, tshivhalo tsha furati (60) tsha miraᑭo ya vhafumakadzi tsha u engedza, vha rati(6) u bva kha vundu liᑎwe na liᑎwe, vha khou khethwa zwi tshi bva kha tshivhalo tsha ndivhanele ya vuhulu ha vhuimeleli vho ᑭᑭitakaho kha khetho dza vho nkheteni vho imelaho mahoro a poᑭotiki kha dzikhetho
- khulwane dza vhaimleli vha mikano kha mavundu,

- Ndalukanyo na u sa vha na ndalukanyo dza u swikelela kha u vha Mutendelamulayo ndi dzone dzi shumaho nga nḡḡani ha miṅwaha ine ya tea u thoma kha fumbili-nthihi (21) uri muthu a vhe kha Guvhangano ḡa Lushaka
- Muambi na Mufarisa Muambi ndi vhone vhane vha langa Guvhangano ḡa Lushaka.

Tshipiḡa 5

Kotara ya Miraḡo ya Guvhangano ḡa Lushaka

- Nyimele dza u bva ha Muraḡo wa Phalamennde kha tshidulo dzo sumbedzwa nga vhuḡalo kha Ndayotewa nahone dzi katela u pfukela kha ḡiṅwe ḡihoro, u sia tshidulo, u farwa mulandu wa vhugevhenga kana mulandu wa zwa khetho.

Tshipiḡa 6

Maanḡa a Phalamennde

- Phalamennde i na maanḡa a u thoma, u dzudzanya, u sedzulusa na u hana vhusimamulayo.
- Maanḡa a vhusimamulayo ha Phalamennde a shumiswa u bva nga kha u simiwa ha Milayo ya Phalamennde.
- Maitele a u tendiwa ha vhusimamulayo vho ṡanḡavhudzwa kha Shedulu ya Vhuṡanu.
- Phalamennde i nga kumedza maanḡa kha uri hu itwe zwishumiswa zwa zwiimiswa zwo imiswaho nga mulayo.

Tshipiḡa 7

Maitele a Phalamennde

- ṡhoho ya Phalamennde ndi Muambi, kha Vhutendelwamilayo ndi Phuresidennde wa Vhutendelwamilayo.
- Mabalane wa Phalamennde ndi ṡhoho ya Ndaulo ya Phalamennde nahone u na kotara ya miṅwaha ya rati ine i nga kona u vusuludzwa luthihi fhedzi.

Tshipiḡa 8

Vhulapfu ha tshifhinga, U imiswa ha zwi dzulo na Miṡangano

- Phalamennde i khethwa zwa kotara ya miṅwaha miṡanu nahone i imiswa mushumo nga ḡuvha ḡa u fhedzisela hu sa athu u vha na khetho kha khetho dzi tevhelaho.
- Phalamennde i nga dzudzulula uri i imiswe mushumo nahone nga mvelelo eneo Phuresidennde vha tea u i imisa.
- Arali Phalamennde ya hana u tendela Mulayotibe wa u Kovhekana zwi si na ṡhalukanyo dzi pfalaho, Phuresidennde vha nga i imisa mushumo fhedzi u imisa uhu

hu nga hanedzwa nga Khoro ya zwa Ndayotewa arali muñwe wa Miraḁo ya Phalamennde a ñwalela khoro.

- Nga u tshimbila ha zwithu sa nga misi , Phuresidennde vha tea u ḁivhadza khetho hu tshe na maḁuvha a furaru (30) uri kotara ya Phalamennde i fhele.
- Khetho dzine dza ḁa nga u imiswa ha mushumo wa Phalamennde hu si nga u fhela ha kotara yayo, dzi tea u itwa vhukati ha maḁuvha a fuḁahe (90) u bva kha u imiswa hayo.
- Phuresidennde vha tea u kwama Khomishini ya zwa Khetho arali vha tshi khou dzudzanya maḁuvha a khetho khulwane.
- Dzulo ḁa u thoma ḁa Phalamennde ḁi tea u vha hone vhukati ha maḁuvha a fuḁahe (90) nga murahu ha uri Phuresidennde vho no thoma mushumo lwa tshiofisi.
- Nñḁu inwe na inwe ya Phalamennde i khou ḁilugisela miḁangano yayo fhedzi Phuresidennde vha nga i vhidza tshifhinga tshiñwe na tshiñwe uri i ite mushumo wa ndeme nahone a hu tei u fhira maḁuvha a ḁana fumalo (180) vhukati ha madzulo a dzulo ḁa Nñḁu.
- Vhalangi vha tshiofisi vha Phalamennde na Miraḁo ya Phalamennde vha na mbofholowo kha u amba kha Phalamennde nahone a vha koni u pomokwa mulandu kha tshiñwe na tshiñwe tshine vha amba kha Phalamennde.
- Vhadzulapo vha nga ñwalela Phalamennde uri i dzhie vhukando vhu fhio.

NDIMA 7

Khetho (khethekanyo 155-161)

Tshipiḁa 1

Nḁila dza Khetho na Maitele

- Khetho dzi tea u vha dzi na mulalo, dzo vho fholowaho nahone dzo lulamaho, dzine dza itwa nga nḁila ya tshidzumbe kha baḁothi, dzo ḁitika ngauri vhaaluwa vhoṁhe vha tea u dzhenelela kha khetho nauri hu tea u vha na nyedano kha khetho, nauri hu songo vha na dzikhakhathi.
- Khomishini ya zwa Khetho i tea u vhona uri:
 - nḁila ya u khetha yo leluwa, ndi ya vhuronwane, i ya kona u sedzuluswa, yo tsiredzea nahone i khagala;
 - mvelelo dza khetho kana dza referendamu dzi tea u ḁivhadzwa nga u ṁavhanya nga murahu ha u valiwa ha afho hune ha khethelwa hone;
 - khakhathi na vhuñwe vhuḁifari vhusi vha vhuḁi kha khetho a vhu tendelwi;
 - zwishumiswa zwa kha khetho zwi a vhulungwa zwavhuḁi;
- Muvhuso, zwi tshi bva nga kha vhusimamilayo kana dziñwe nḁila, u tea u vhona uri:
 - vhoṁhe vhadzulapo vbane vha vha na ndalukanyo kha shedulu ya vhuḁa vha khou ñwaliswa sa vha khethi

- Mudzulapo wothe ane a vha na ndugelo dza u khetha u na tshifhinga tsha u khetha
 - mahoro a polotiki na vho nkhethehi vha na vhudzhenelo vphufeseseaho kha zwishumiswa na mafhungo ane a do ita uri vha kone u dzhenelela zwi vhonealaho;
 - mahoro a polotiki na vho nkhethehi vha na vhudzhenelo vhu edanaho nahone vho lulamaho kha muhasho wa zwa u ntwala na zwishumiswa zwa mudagasi, zwi tshi katela zwishumiswa zwo diimelaho na zwa tshitshavha;
 - u sa anwana ha zwa khetho vhu fheliswa nga tshihaqo.
- Mulayo wa zwa khetho u tea u ita ndisedzo, kha zwiinwe sa:
- u khethekanya mikano ya khetho nga zwifhinga zwo teaho;
 - u ntwaliswa ha vkhethi;
 - ndila ya vhudivfari ha mahoro a zwa polotiki na vho nkhethehi;
 - u khetha vhuimeleli vha zwidzulo zwa Phalamende nga ndila ya ndivhanele ya vuhulu ha vhuimeleli;
 - u khethwa ha vathu vha na vuholefali kha Vhutendelwamilayo.
 - U nangiwa ha vhonekhethehi hu tse na maquvha a fhiraho a fumiwa (14) nga murahu ha khetho nahone asiho fhasi ha maquvha a furaru (30) hu sa athu u iwa khethoni
- A huna u shandukiswa hu nga itwa kha Mulayo wa zwa Khetho kana minwe milayo mituku hu si na ngeletshedzo ya Khomishini ya zwa Khetho;
- Arali khetho yo no divhadzwa, inwe na inwe tshandukiso kha Mulayo wa zwa Khetho kana minwe milayo mituku a i shumi kha khetho eneyo.

Tshipiwa 2

Mbekanyatshifhinga ya zwa Khetho

- Khetho khulwane dzi tea u itwa:
- hu si nga murahu ha maquvha a furaru (30) nga murahu ha u imiswa ha Phalamende kana u fhela ha kotara; kana
 - vhukati ha maquvha a futahe (90) nga murahu ha u imiswa ha Phalamende; kana
 - maquvha a futahe nga murahu ha u imiswa ha Phalamende zwi tshitevhela u votelwa u sa fusheha kha hulumeni;
- Khetho khulwane dza vhupo dzi tea u itwa nga tshifhinga tshithihi na dza phuresidennde na phalamende.
- Khetho thuku dzi tea u itwa vhukati ha maquvha a futahe (90) nga murahu ha uri zwidzulo zwi si na vathu nga ntwani ha uri dzi vhe hone vhukati ha minwedzi ya futahe (9) hu sa athu vha na khetho khulwane hune zwidzulo izwo zwa do dzula zwi si na muthu u swikela hu tshi vha na khetho khulwane.
- Zwothe zwidzulo zwa tshiofisi zwa khetho zwi tea u dzudzanywa vhukati ha maquvha a futahe (90).

Tshipiḁa 3

Khethekanyo ya Mikano ya Khetho

- U ri hu khethwe Miraḁo ya Phalamennde, Khomishini ya zwa Khetho i tea u khethekana Zimbabwe kha mikano ya khetho ya maḁana mavhili na fumi na u khethwa ha dzi khanseḁa; i tea u khethekana vhupo nga dziwadi hu tshi tevhedzwa zwi re kha Ndayotewa.
- U khethekanywa hu tea u itwa nga murahu ha miṁwaha ya fumi miṁwe na miṁwe zwi tshi tevhela muvhalo wa vathu shangoni.
- Khethekanyo i fhedzwaho fhasi ha miṁwedzi ya rati (6) hu sa athu vha ḁuvha ḁa khetho a i shumi kha khetho dzenedzo.
- Muvhigo wa u thoma wa zwa u khethekanywa u tea u vheywa phanḁa ha Phalamennde nga Phuresidennde nahone Khomishini itea u dzudzanya mbilaelo dzoṁhe dza Phalamennde i sa athu ḁisa muvhigo wa u fhedzisela u ne tsheo yayo ndi ya u fhedzisela.
- Phuresidennde vho tea, vhukati ha maḁuvha a fumiṁa (14) vho wana muvhigo wa u fhedzisela, u ganḁisa nḁivhadzo ya madzina na mikano ya dzi wadi na ya khetho ya miraḁo ya phalamennde vhunga zwo bveledzwa nga Khomishini.

NDIMA 8

Zwa vhulamukanyi na dziKhoru(162-193)

Tshipiḁa 1

U tshimbidzwa ha Khoru

- Maanḁa a vhulamukanyi a bva kha vathu a fhiriselwa kha dzi khoru, vhune vha pfi, Khoru ya Ndayotewa (Constitutional Court), Khoru Khulwanesa (Supreme Court), Khoru Khulwane (High Court), Khoru ya zwa Vhashumi (Labour Court), Khoru ya zwa Vhulangi (Administrative Court), Khoru ya madzhisiṁaraṁa, khoru dza milayo ya mikhwa na dziṁwe khoru dzo vhumbiwaho nga Mulayo wa Phalamennde.
- Vhulamukanyi vhu vhumbwa nga Muhulwane wa Vhulamukanyi, Mufarisi-Muhulwane wa Vhulamukanyi, vhaṁwe vhahaṁuli vha dzi khoru na vathu vhane vha langa dzi khoru dza madzhisiṁaraṁa na khoru dza zwa mikhwa.
- Khoru dziḁilangaho na dzone dzi vha vhalanda kha Ndayotewa fhedzi nahone u ḁiimela havho na u sa ṁalula ho ḁilivhisa kha muvhuso wa mulayo na hulumeni ya vhuvhusi ha demokirasi.
- Muvhuso u tea u tsireledza dzikhoro.
- Miraḁo ya vhulamukanyi i tea u langiwa nga milayo i tevhelaho:
 - vhulamukanyi vhu tea u itwa kha muthu woṁhe
 - vhulamukanyi a vhu tei u lenga

- mushumo wa khoro ndi wa vhuṭhogwa kha u londota pfanelo dza vhathu na mbofholowo na muvhuso wa mulayo;
- Mirado ya vhulamukanyi a i tei u dzhenela kha zwiitwa zwa polotiki u ṭanganedza na u dzhia mpho, vha tea u ḡinetshedzela kha mushumo wavho na u dzula vha tshi ḡivha mvelaphanda i kwamaho zwa milayo.
- Khoro ya Ndayotewa ndi khoro khulwanesa kha mafhungo a zwa mulayotewa.
- Khoro Khulwanesa (Supreme Court) ndi yone khoro khulwanesa ya u rekhoda kana u vhulunga mafhungo nahone ndi yone khoro ya u fhedzisela ya u humbela khaṭhulo Zimbabwe nga nṇdani kha zwa mafhungo ane khoro ya Mulayotewa ina vhulamukanyi;
- Khoro Khulwane (High Court) ndi khoro khulwanesa kha zwa u vhulunga.
- Khoro ya zwa Vhashumi na Khoro ya zwa Vhulangi ndi khoro dza u vhulunga.
- vhulamukanyi, u thomiwa hazwo na u vhumbiwa ha khoro dza madzhisiṭaraṭa, na khoro dza zwa milayo ya mikhwa zwi tea u vha hone kha Mulayo wa Phalamennde.

Tshipiḡa 2

U Gadzwa na Kotara

- Ndalukanyo dza u vha muhaṭuli wa khoro dzoṭhe, kotara yavho na kutshimbidzele kwa u tholiwa havho na u bviswa tshiduloni zwo sumbedzwa nga vhuḡalo kha Ndayotewa iyi.
- Ndalukanyo ya fhasi ya uri muthu akone u tholwa sa muhaṭuli ndi yauri muthu u tea u vha e na ndalukanyo ya u shuma sa axenṇḡe zwa miṇwaha ya sumbe (7) fhedzi kha u vha muhaṭuli wa kha Khoro Khulwanesa u tea u vha o shuma zwa miṇwaha ya fumi (10) kha Khoro ya Ndayotewa u nga shuma sa muhaṭuli arali wo vhuya wa shuma sa axenṇḡe zwa miṇwaha ya fumimbili (12).
- Vhahaṭuli vha vho ḡo tholwa nga ṇḡila i tevhelaho:
 - u vhambadza poso;
 - u ramba Phuresidennde na tshitshavha uri vha khethe;
 - vho nkhetheeni vha tea u dzhenela kha muvhudzisano na tshitshavha;
 - u lugisa kutevhe kwa vhathu vhararu vho khethelwaho uri vha nga dzhena kha tshidzulo;
 - u ṇetshedza mutevhe kha Phuresidennde uri vha kone u khetha.
- Vhahaṭuli vha Khoro ya Ndayotewa, na vhone vha tshi khou fariwa nga mulayo une wa fara vhahaṭuli vhoṭhe kha miṇwaha ya u litsha mushumo, vha khou tholiwa zwa kotara ine ya vha ya miṇwaha i sa fhiri ya fumiṭhanu ine ya sa koni u vusuludzwa. Vhahaṭuli vha Khoro Khulwanesa na vha Khoro Khulwane vha vha ofisini u swika vho vha na miṇwaha ya fusumbe (70).
- Muhaṭuli a nga bviswa tshiduloni arali:

- a sa koni u ita mushumo wawe wa ofisini nga mulandu wa u lwala khumbulo kana vuholefali muvhilini;
 - a sa vha na vhukoni vhu lavhelelwaho;
 - a na vhuḑifari hu si ha vhuḑi.
- Muhaḑuli a nga bviswa fhedzi arali ho itwa themendelo nga murahu ha u itwa tsedzuluso nga vhathu vho vhetshelwaho u ita zwenezwo nga Phuresidennde nahone zwi tea u itwa nga miraḑo miraru kana u fhira.
- Phuresidennde vha tea u dzhia tsheo vha tshi khou shumisa thinwe ya themendelo idzo.

Tshipiḑa 3

Khomishini ya zwa vhulamukanyi

- Vhulamukanyi vhu ḑo langwa nga Khomishini ya zwa Tshumelo ya Vhulamukanyi nahone i lavheleswa nga Muhulwane wa Vhulamukanyi.
- Zwine ya vhumbe ngazwo zwo sumbedzwa kha Ndayotewa iyi.
- Mishumo yayo i katela:
- u fha ngeletshedzo kha hulumeni kha mafhungo ane a kwama zwa vhulamukanyi, na maanḑalanga a zwa vhulamukanyi;
 - u bveledza u ḑiimela na vhuḑifhinduleli ha vhulamukanyi na u shuma nga maanḑa zwivhonalaho ha maanḑalanga a zwa vhulamukanyi;
 - u ita milayo ine ya elana na zwa vhulamukanyi.
- Khomishini i tea u ita mushumo wayo nga ndila yo lulamaho nahone ine ya vha khagala.

NDIMA 9

Milayo ya Vhulangi ha Vhathu na Vhurangaphanḑa

(khethekanyo 194-198)

- NDIMA iyi i khou sumbedza milayo ine ya vhusa vhulangi ha tshitshavha. Milayo iyi i katela hulumeni na zwiimiswa zwoṑhe, vhulangamaanḑa ha vhupo, dzipharasitatala, khampani dza hulumeni na vhathu vhane vha vha na zwidzulo kha zwiimiswa izwi.

1. Zwa ndeme na Milayo

- Kha vhulangamaanḑa ha tshitshavha, zwi tevhelaho zwi tea u dzhielwa nzhele tshifhinga tshoṑhe:
- ndeme dza demokirasi dzo sumbedzwaho kha Ndayotewa iyi;

- u vha na vhukoni ha mushumo na mikhwa ya vhuḁi;
- vhuronwane na vhlondi;
- u sa ṭalula na nyeḁano;
- u sumbedza vhuḁifhinduleli kha ṭhoḁea dza vhatu;
- vhumaaṇḁalanga vhune vha swikelelea, vhuno shuma nga ṇḁila i re khagala na vhuḁifhinduleli vhune vha bveledza mvelaphaṇḁa kha ṭhoḁea dza vhatu;
- u dzhenelela ha tshi tshitshavha khau vhumba mbekanyamaitele;
- milayo ya zwa tshumelo ya vhatu i tea u bveledza mishumo, u gudiswa na nzhenelelo dza ṇṭha dzo ḁitikaho kha vhukoni na u fhambanafhambana ha lushaka fhedzi hu tea u vha hu khou shumiswa vhukoni
- nyeḁano ya vhanna na vhafumakadzi na u shumisana na vhatu vha ne vha vha na vhuholefali (tshipiḁa194).

2. Dzi pharasiṭathaḁa na khamphani dza hulumeni

- dzipharasiṭathaḁa na khamphani dza hulumeni dzi tea u shuma zwi vhonealaho nahone dzi langwa nga tshumelo ya vhuḁi nga ha tshilinganyo tshi lavhelelwaho;
- ṇḁila dza u renga thundu dzi tea u vha khagala nahone dzi vhe dza muṭaṭisano (tshipiḁa 195).

3. Vharangaphaṇḁa na vhashumeli vha tshitshavha

- Vharangaphaṇḁa na vhashumeli vha tshitshavha vha na zwidulo kha dzi ofisi u itela uthusa tshitshavha. Maitele avho a tea u vha a tshi tshimbilelana na Ndayotewa. Vha tea u ṭhonifha vhatu, u vha thusa hu si u vha vhusa.

4. Vharangaphaṇḁa Vhahulwane

Kotara ya tshiofisi ya Vharangaphaṇḁa Vhahulwane (CEOs) vha dzi pharasiṭathaḁa na khamphani dza hulumeni dzi nga kanulwa nga mulayo.

5. U tevhedzelwa ha vhuḁilisi ha vhulangamaaṇḁa ha tshitshavha

Milayo i ḁo tendelwa ho lavheleswa:

- u bviselwa khagala ha thundu dza vhashumi vha tshitshavha nga zwifhinga zwo teaho
- vhuḁifari na ndayo
- u vhumbiwa ha zwilinganyo zwa tshumelo ya vhuḁi ya dzi pharasiṭathaḁa na khamphani dza hulumeni

NDIMA 10

Mushumo wa Hulumeni (khethekanyo 194-205)

1 Mushumo wa hulumeni

- Miraḱo ya Vhashumi vha hulumeni ndi vhatu vhe vhe tholwa nga hulumeni
- Vhane vha sa katelwi kha Vhashumi vha hulumeni ndi mapholisa, maswole, vhashumeli vha dzidzhele, miraḱo ya vhulamukanyi na vhashumi vha Phalamennde.
- Kha u ita mushumo wavho, vhashumeli vha hulumeni vha lavhelelwa:
 - u tevhedzela Ndayotewa;
 - u sa tevhedzela ndaedzo dzi si ho mulayoni;
 - u sa dzhia sia kha zwa polotiki;
 - u ṭhonifha p fanelo dza vhatu na mbofholowo dza vhatu
- Vhashumeli vha hulumeni a vha koni u vha na zwi dzulo zwa ofisini kha lihora la polotiki.

2 Khomishini ya zwa tshumelo ya Vhashumi vha Hulumeni

- Tshumelo ya Vhashumeli vha Hulumeni i vhuswa nga Khomishini ya Tshumelo ya Vhashumi vha Hulumeni.
- Miraḱo ya Khomishini i tea u vha na ndanganyo dzo teaho uri i kone u shuma sa dzi Khomishina nahone i tholwa nga Phuresidennde.
- Mishumo yayo i katela u thola, u ita milayo ya kushumele, u dzudzanya zwa miholo, ndayo na u ita ṭhoḱisiso nga zwililo zwa vhashumi vha hulumeni. Khomishini i dovha hafhu ya fha ngeletshedzo kha hulumeni nga mafhungo ane a kwama vhashumeli ha hulumeni.
- Kha mafhungo a kwamaho zwa miholo na milayo ya kushumele, vhashumi vha hulumeni vha na p fanelo ya u tendelana na mutholi wavho.

3. Vhaimeleli vha Shango (dziambasada)

- Vhaimeleli vha khethwa nga Phuresidennde nahone vha shuma vha tshi tevhedzela zwine a ṭoḱa.

4. Vhaṅwali Vhahulwane

- Vhaṅwali vhahulwane vha tholwa nga Phuresidennde nga murahu ha u kwama Khomishini ya Tshumelo ya Tshitshavha
- Vha shuma zwa miṅwaha miṅanu zwine zwi nga dovha zwa vusuludza luthihi fhedzi ho lavheleswa vhukoni na kushumele kwavhuḱi.

NDIMA11

Tshumelo ya Vhutsireledzi (206-210)

Tshipiḽa 1

1 Nzudzanyo na mishumo ya tshumelo ya vhutsireledzi

- Tshumelo ya Vhulamukanyi i vhumbwa nga vhutsireledzi ha maswole, mapholisa, vhashumeli vha dzi dzhele, vhashumeli vha zwa vhuṭali na iṅwe na iṅwe tshumelo ya zwa vhutsireledzi yo tendelwaho nga mulayo.
- Mushumo wavho ndi wa u tsireledza shango nahone mushumo uyu u tea u itwa hu tshi tevhedzelwa Ndayotewa iyi nahone hu tshi ṭhonifhiwa pfanelo na mbofholowo dza vhuṭhogwa dza vhadzulapo.
- Vha tea u tikedza muvhuso wa mulayo.

2 Miraḽo ya Tshumelo ya Vhutsireledzi

- Musi vha tshi ita mushumo, miraḽo ya tshumelo ya vhutsireledzi i lavhelelwa:
 - u tevhedzela Ndayotewa;
 - u sa vha miraḽo i dzhenesesaho na u sa vha na zwidulo zwa tshi ofisi kha mahoro a poḽotiki;
 - u sa dzhia sia kha zwa poḽotiki;
 - u ṭhonifha pfanelo na mbofholowo zwa vhuṭhogwa zwa vhadzulapo.
- A vha tei u shuma kha zwiimiswa zwa vhashumi vha hulumeni zwiṅwe nga nṅḽani hu na tshiimo tshi si tsha vuḽi kha tshitshavha.

3 Khoro ya Lushaka ya Vhutsireledzi

- Hu ḽovha na Khoro ya Lushaka ya Vhutsireledzi ine mushumo wayo ndi u tsireledza milayo ya vhutsireledzi ha shango.
- I ḽo vhumbwa nga Phuresidennde, Vhathusa-Phuresidennde na miṅwe miraḽo hu tshi tevhedzelwa ṭhōḽea dza mulayo.

4 Mbilaelo

- Mbilaelo dzo livhiswaho kha miraḽo ya tshumelo ya vhutsireledzi dzi ḽo sedzuluswa hu tshi shumiswa ṅḽila dzine dzi sa kwami tshumelo ya zwa vhutsireledzi.

Tshipiḑa 2

Vhutsireledzi ha Maswole (khethekanyo 211-218)

1 Zwiṭaluli

- Vhutsireledzi ha Maswole vhu vhumbwa nga Mmbi na Mmbi ya Fulaimatshini. Vhuṅwe vhutavhi vhu nga vhumbwa hu tshi tevhedzelwa mulayo. Vhu tea u tsireledza shango nahone vhu tea:
 - u vha na vhuthu vha lushaka;
 - u vha na vhufunashango na vhulwelashango;
 - u ita mushumo nga nḑila yo teaho;
 - u sa dzhia sia;
 - u ḑitsisela fhasi ha vhulangamaaṅḑa ha tshitshavha;
 - u vha na ndayo;

3 U sudzuluswa

- Phuresidennde sa Mulauli-Muhulwane wa Vhutsireledzi ha Maswole vha nga tendela u sudzuluswa ha Maswole:
 - uri a tsireledze shango;
 - uri hu vhe na nzudzanyo kha tshitshavha
 - u tikedza vhumaanḑalanga ha tshitshavha arali hu na tshiimo tsho vhifhaho
 - nṅḑa ha Zimbabwe arali hu na ṭhoḑea ya u tsireledza madzangalelo a shango kana kha vhuḑinetshedzeli ha dzitshaka
- U sudzuluswa uhu hu tea u tendelwa nga Phalamennde ine arali i sa tendi zwa dovha zwa humiselwa murahu.

4 Vhalauli

- Vhalauli vha Vhutsireledzi ha Maswole:
 - vha khethwa nga Phuresidennde nga murahu ha nyambedzano na Minisiṭa dzine dza kwamea;
 - vha shuma zwa kotara i sa fhiri miṅwaha miṭanu ine i nga vusuludzwa luthihi fhedzi;
 - vhaḑifara zwi tshi ya nga milayo yo ḑiswaho nga Minisiṭa yo langwaho nga Phuresidennde

5 Khomishini ya Tshumelo ya zwa Vhutsireledzi ha Maswole

- Vhutsireledzi ha Maswole vhulangwa nga Khomishini ya Tshumelo ya Vhutsireledzi ha Maswole.

- Mirāḡo ya Khomishini i tea u vha i na ndalukanyo dzo teaho uri i shume sa dzi Khomishina nahone i tholwa nga Phuresidennde.
- Mishumo yayo i katela:
 - u thola na u dzudzanya milayo ya tshumelo;
 - u dzudzanya miholo ya mirāḡo ya Vhutsireledzi ha Maswole;
 - u ita uri huvhe na nyandano vhukati ha maswole na vhadzulapo;
 - u eletshedza hulumeni nga mafhungo ane a kwama zwa vhutsireledzi ha maswole.

Tshipiḡa 3

Vhupholisa (219-223)

1 Mapholisa

- Mushumo wavho ndi wa u:
 - londota mulayo, uri zwithu zwi tshimbile zwavhuḡi, nauri huvhe na tsireledzo shangoni;
 - u tsireledza vhatu na thundu dzavho.
- A tea:
 - u vha na vhuthu ha lushaka;
 - u vha na vhufunashango;
 - u ita mushumo nga nḡila i lavhelelwaho;
 - u sa dzhia sia kha lihororo;
 - u ḡitsisela fhasi ha vhumangamaanda ha tshitshavha.

2 Khomishina Muhulwane

- Khomishina- Muhulwane:
 - u tholwa nga Phuresidennde nga murahu ha u vhonisana na Minisiḡa ane a kwamea;
 - u shuma zwa kotara ya miṅwaha miṅanu ine i nga vusuludza luthihi fhedzi;
 - ha koni u tholelwa u langa inwe tshumelo ya zwa vhutsireledzi;
 - u langa zwi tshi ya nga mulayo wo ṅetshedzwaho nga Minisiḡa zwi tshi bva kha Phuresidennde.

3 Khomishini ya Tshumelo ya Mapholisa

- Tshumelo ya Mapholisa i khou langwa nga Khomishini ya Tshumelo ya Mapholisa.
- Mirāḡo ya Khomishini i tea u vha na ndalukanyo uri i kone u shuma sa dzi Khomishina nahone i tholwa nga Phuresidennde.
- Mishumo yayo i katela:
 - u thola na u dzudzanya milayo ya kushumele;

- u dzudzanya zwa miholo ya mirado ya mapholisa;
- u ita uri huvhe na nyandano vhukati ha mapholisa na vhadzulapo;
- u eletshedza hulumeni nga mafhungo ane a kwama zwa Vhupholisa.

Tshipiḽa 4

Tshumelo ya Vhavhuḽali (khethekanyo 224-226)

1 Tshumelo ya Vhavhuḽali

- Tshumelo ya Vhavhuḽali i tea u vhumbwa fhasi ha mulayo kana nga ha ndaela ya Phuresidennde kana Khabinethe.
- Vha tea u:
 - vha na vhuthu ha lushaka;
 - vha na vhufunashango;
 - ita mushumo wavho nga ndila yo lavhelelwaho;
 - u sa dzhia sia;
 - u ḽitsisa kha maandlanga a tshitshavha.

2 Ndaulo

- Mulangi Muhulwane wa Tshumelo ya Vhavhuḽali:
 - u tholwa nga Phuresidennde;
 - u shuma zwa kotara ya miḽwaha miḽanu ine ya nga vusuludzwa luthihi fhedzi;
 - ha koni u tholwa sa mulangi wa tshumelo ya zwa vhutsiredzi vhuḽwe vho;
 - u langa zwi tshi elana na milayo ine ya ḽiswa nga Minisiḽa zwi tshi bva kha Phuresidennde.

Tshipiḽa 5

Dzidzhele na Tshumelo ya Vhululamisi (khethekanyo 227-231)

1 Tshumelo

- I shuma:
 - u tsiredza tshitshavha kha zwigevhenga nga u zwi valela na u ita mbuedzedzo;
 - u langa zwishumiswa zwa dzidzhele na lulamiso.
- Vhashumi vha tea u:
 - vha na vhuthu ha lushaka;
 - vha na vhufunashango;
 - ita mushumo nga ndila yo lavhelelwaho;

- sa dzhia sia;
- qitsisa kha vhumaandlanga a tshitshavha.

2 Khomishina Muhulwane wa Tshumelo ya Dzidzhele na Vhululamisi

- Khomishina Muhulwane:
 - u tholwa nga Phuresidennde nga murahu ha u kwama Minisiṭa ane a kwamea nga vhushumeli uvho;
 - u shuma zwa kotara ya miṭwaha miṭanu ine inga vusuludzwa luthihi fhedzi;
 - ha koni u tholwa uri a lange inwe tshumelo ya zwa tsireledzo;
 - u langa zwi tshi tshimbilelana na vhulangi ha Minisiṭa zwi tshi bva kha Phuresidennde.

3 Khomishini ya zwa Dzidzhele na Lulamiso

- Tshumelo i ḡo langwa nga Khomishina wa Dzidzhele na Lulamiso.
- Miraḡo ya Khomishini i tea u vha na ndangulo dza u shuma sa dzi Khomishina nahone i tholwa nga Phuresidennde.
- Mishumo ya yo i katela:
 - u thola na u dzudzanya milayo ya tshumelo;
 - u dzudzanya miholo ya miraḡo ya Tshumelo;
 - u ita uri huvhe na nyanḡano vhukati ha vhashumi na vhadzulapo;
 - u eletshedza hulumeni kha mafhungo a zwa vhutsireledzi ha maswole.

NDIMA 12

Khomishini dzi Ḍilangaho dzine dza tikedza Vhuvhusavhoṭhe (Demokirasi)

Tshipiḡa 1

U angaredza (khethekanyo 232-237)

1 Zwiṭaluli zwa dzi Khomishini

- Dzone ndi ṭhanu, dzi tshi pfi:
 - Khomishini ya zwa Khethe
 - Khomishini ya zwa Pfanelo dza Vhathu
 - Khomishini ya zwa Iḡibulambeu
 - Khomishini ya zwa Muhasho

- Khomishini ya zwa Mulalo wa Lushaka na Vhupfumedzani

➤ Dzi do shuma u tikedza demokirasi nga:

- u bveledza p fanelo dza vhathu na demokirasi;
- u tsireledza maanda na madzangalelo a vhadzulapo;
- u takusela ntha Ndayotewa;
- u takusela ntha kushumele kure khagala na vhuḁifhinduleli kha zwiimiswa zwa tshitshavha;
- u vhona uri ndeme na milayo ya demokirasi i khou tevhedzelwa nga zwiimiswa zwothe

➤ Vha do:

- ita zwithu vha sa langwi, vha si na nyofho, vha sa khethi, vha si na luvhengelambiluni kana u thithiswa;
- vha na vhuḁifhinduleli kha Phalamennde uri huvhe na kushumele kwavhuḁi;
- u vha na ndugelo dza u tikedzwa nga zwiimiswa zwothe zwa hulumeni kha u tsireledzwa kha vhuḁilangi havho.

2 Miraḁo ya dzi Khomishini

- Miraḁo ya dzi Khomishini i tholwa nga Phuresidennde zwi tshi thusedzwa nga Phalamennde na tshitshavha.
- I na tsireledzo kha kotara ya mushumo yayo.
- Miraḁo i tea:
- u ḁifara nga ndila ya Ndayotewa iyi;
 - u ḁifara nga ndila i sa dzhii sia;
 - u sa dzhia sia kha zwa polotiki;
 - u sa pfuka p fanelo na mbofholowo zwa vhuḁhogwa zwa vhadzulapo.

Tshipiḁa 2

Khomishini ya Zimbabwe ya zwa Khetho (khethekanyo 238-241)

1 Miraḁo ya Khomishini ya zwa Khetho

- Mulangadzulo, ane a vha muhaḁuli, muhaḁuli wa kale kana muthu ane a vha na ndalukanyo dza u tholwa sa muhaḁuli, u tholwa nga Phuresidennde nga murahu ha u

kwama Khomishini ya Tshumelo ya zwa Vhulamukanyi vha na thikhedzo ya Phalamennde na nga u dzhenelela ha tshitshavha.

- Miñwe miraḁo ya malo i tholwa nga Phuresidennde na Phalamennde na nga u dzhenelela ha tshitshavha.
- vha tea u vha vhadzulapo
- vha tea u vha vhathu vha na vhuthu
- vha tea u tholwa zwa kotara ya miñwaha ya rati (6) ine ya nga vusuludzwa luthihi.

2 Mishumo ya Khomishini

- I shuma u langa kutshimbizelwe kwa khetho dza vhu Phuresidennde, mavundu, maanḁalanga a vhupo na khetho dza khoru ya lushaka ya zwa mahosi na referendamu, zwi tshi katela na:
 - u niwalisa ha vha khethi;
 - u kuvhanganya madzina a vhathu vhane vha tea u khetha;
 - u khaukanya mivhundu;
 - u gudisa vhakhethi;
 - u dzudzanya mbilaelo
 - u fha muvhigo nga ha vhuḁifari ha khetho inwe na inwe hu si na u lenga (khethekanyo 238-241)

Tshipiḁa 3

Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu (khethekanyo 242-244)

1 Miraḁo ya Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu

- Mulangadzulo, ane a vha muhaḁuli, muhaḁuli wa kale kana muthu a na ndalukanyo dza u tholwa sa muhaḁuli, u tholwa nga Phuresidennde nga murahu ha u kwama Khomishini ya Tshumelo ya zwa Vhulamukanyi na Phalamennde na nga u dzhenelela ha tshitshavha.
- Miraḁo miñwe ya malo i tholwa nga Phuresidennde na Phalamennde na nga u dzhenelela ha tshitshavha.
- Vha tea u vha vhathu vhana vhuthu.

2 Mishumo ya Khomishini

- I tea:
 - u takusela nḁha u ḁivhadza na u ḁhonifha pfanelo dza vhathu kha tshitshavha tshoḁhe;

- u vhona uri p fanelo dza vhatu dzi khou tevhedzelwa;
- u țanganedza mbilaelo na u dzhia vhukando vho teaho;
- u tsiredza tshitshavha kha u shumiswa ha maanda nga ndila i si yone na vhulangamaanda hu si ha vhuđi nga hulumeni, zwiimiswa zwayo na vhashumi vha hone;
- u ita țhođisiso nga ha u pfukwa ha p fanelo dza vhatu;
- u vhona uri zwithu zwi khou lugisiswa nga ndila yone;
- u langa uri Khomishina Muhulwane wa Mapholisa a ite tsenguluso nga ha milandu ya u pfuka p fanelo;
- u dalela na u sedzulusa kha dzidzhele na kha vhuñwe vhupo hune vhatu vha valelwa;
- u țođa mivhigo kha muthu muñwe na muñwe kana zwiimiswa kha zwine zwa nga itwa kha p fanelo dza vhatu uri dzi dzhielwe nzhele kana mafhungo a zwa mivhigo ya dziitshaka;
- u isa mivhigo kha Phalamennde.

Tshipiđa 4

Khomishini ya Ľibulambeu (khethekanyo 245-247)

1 Mirađo ya Khomishini ya Ľibulambeu

- Mulangadzulo na miñwe mirađo ya malo vha tholwa nga Phuresidennde na Phalamennde na u dzhenelela ha tshitshavha.
- Vha tea u vha vhatu vha na vhuthu vha p fesesaho mafhungo a zwa vhumbulambeu.

2 Mishumo ya Khomishini

- I shuma u:
 - lavhelesa mafhungo a zwa nyedano ya mbeu;
 - u ita tsedzuluso ya u pfukwa hazwo;
 - u takusela nřha na u țhonifha p fanelo dza vhatu kha tshitshavha tshořhe;
 - u vhona uri p fanelo dza vhatu dzi khou tevhedzelwa;
 - u țanganedza mbilaelo na u dzhia vhukando vho teaho;
 - u eletshedza tshitshavha na zwiimiswa kha vhukando vho teaho vhune vha tea u dzhiwa uri huvhe na nyedano ya mbeu;
 - u fha themendelo dza vhukando ha vhuđi kha mbekanyamushumo na vhutshutshisi ha u pfukwa ha mulayo;

- u vhona uri hu khou lugisiswa afho ho pfukwaho hone mulayo;
- u isa mivhigo kha Phalamennde.

Tshipiḽa 5

Khomishini ya zwa Muhasho (khethekanyo 248-250)

1 Miraḽo ya Khomishini ya Muhasho

- Mulangadzulo na miraḽo miṁwe ya malo i tholwa nga Phuresidennde na Phalamennde na nga u dzhenelela ha tshitshavha.
- Vha tea u vha vhathu vha na vhuthu vhane vha pfesesa mafhungo a zwa pfanelo dza vhathu na kushumele kwa zwa muhasho kwa khwine.

2 Mishumo ya Khomishini

I shuma u:

- takusela nṽha mbofholowo ya muhasho;
- takusela nṽha vhuḽifhari ha vhuḽi na mikhwa;
- sedzisisa/ṽolisisa zwa u hasha kha tshitshavha na u bvedza mivhono yo fhambanaho
- ṽuṽuwedza u simula nḽila dza vhuḽifari ha vhashumi vha muhasho; nyedano ya mbeu
- ṽanganedza mbilaelo na u dzhia vhukando ho teaho kha vhashumi vha muhasho;
- vhona uri vhathu vha na tswikelelo i fushaho kha mafhungo, u takusela nṽha zwa muṽaṽisano na u fhamabanafhambana ha zwa muhasho;
- ṽuṽuwedza u shumiswa ha nyambo dzoṽhe dzine dza dzhielwa nzhele.
- isa mivhigo kha Phalamennde.

Tshipiḽa 6

Khomishini ya zwa Mulalo na Vhupfumedzani kha Lushaka (khethekanyo 251-253)

1 Vhulapfu ha Tshifhinga

- I tea u vha hone zwa miṁwaha ya fumi ya u thoma u bva tshe Ndayotewa iyi ya thoma u shuma.

2 Miraḽo ya Khomishini ya zwa Mulalo na Vhupfumedzani kha Lushaka

- Mulangadzulo, ane a vha muhaṭuli, muhaṭuli wa kale kana muthu ane a vha na ndalukanyo dza u vha muhaṭuli, u tholwa nga Phuresidennde nga murahu ha u kwama Phalamennde na nga u dzhenelela ha tshitshavha.
- Miraḑo miṇwe ya malo i tholwa nga Phuresidennde na Phalamennde na nga u dzhenelela ha tshitshavha.
- Vha tea u vha vhathu vha na vhuthu, tshenzhemo kha zwa vhulamuli, vhupfumedzani, u thivhela dzinndwa na vhulangi.

3 Mishumo ya Khomishini

- I tea:
 - u lamukanya dzi nndwa dza kale, u ḡisa phodzo na vhupfumedzani;
 - u dzudzanya mbekanyamushumo na mvelaphanḑa dza uri huvhe na phodzo kha lushaka, u farana na u lugisisa u sa pfana nga nḡila ina mulalo nahone hu tea u vha na nḡila dza u tshimbidza nyambedzano kha avho vhane vha sa pfani;
 - u ṭuṭuwedza ngoho kha dzi nndwa dzo fhiraho u itela uri huvhe na vhupfumedzani, u ita tshanduko na u wana nḡila mbuya;
 - u bveledza mbekanyamishumo dza vhululamisi ha phodzo na thikhedzo;
 - u bveledza nḡila dzine dza kona u sumbedza nga u ṭavhanya afho hune ha nga vha hu na u sa pfana na khuḑano na nḡila dza u zwi thivhela;
 - u pfumedzana na u lamukanya kha khuḑano;
 - u ṭanganedza mbilaelo na u dzhia vhukando vho teaho;
 - u isa muvhigo kha Phalamennde.

NDIMA 13

Zwiimiswa zwa u lwisana na zwa Tshandanguvhoni na Vhutshinyi

Tshipiḑa 1

Khomishini ya Zimbabwe ine ya lwisana na zwa tshandanguvhoni (khethekanyo 254-257)

1 Miraḑo ya Khomishini ya Zimbabwe ine ya lwisana na zwa tshandanguvhoni

- Mulangadzulo na miṇwe miraḑo ya malo i tholwa nga Phuresidennde na Phalamennde na u dzhenelela ha tshitshavha.
- Vha tea u vha na vhuthu na nḡivho kha zwa u ita tsenguluso na vhutshutshisi ha vhukhaxhi.
- Vha ḑo:

- ita zwithu vha sa langwi, vha si na nyofho, vha sa khethi, vha si na luvhengelambiluni kana u thithiswa;
 - vha na vhuḑifhinduleli kha Phalamennde uri huvhe na kushumele kwavhuḑi
 - vha na ndugelo dza u tikedzwa nga zwiimiswa zwoṑhe zwa hulumeni kha u tsireledzwa kha vhuḑilangi havho.
- Vha na tsireledzo kha kotara ya mushumo wavho.

2 Mishumo ya Khomishini

- I shuma u:
- ita tsedzuluso na u bvisela khagala mafhungo a zwa tshanḑanguvhoni kha tshitshavha na zwiimiswa zwo ḑiimelaho;
 - fhedza tshanḑanguvhoni, vhumbava, u shumiswa ha maanda nga ndila i si yone na vhuṑwe vhuḑifari hu si ha vhuḑi;
 - takusela nṑha u fulufhedzea, vhuḑifari ha vhuḑi kha zwa masheleni na u shuma nga ndila i re khagala;
 - ṑanganedza mbilaelo u bva kha tshitshavha na u dzhia tsheo;
 - langa Khomishina Muhulwane wa Mapholisa uri a ite tsedzuluso nga ha milandu ya tshanḑanguvhoni na u ḑisa muvhigo kha Khomishini;
 - fha themendelo nga zwine zwa nga itwa uri hu fhelise tshanḑanguvhoni;
 - i sa muvhigo kha Phalamennde.
- Hulumeni i tea u vhona uri Khomishini i khou themendela uri hu fariwe na u sengiswa vho tshinyaho.

Tshipiḑa 2

Maandḑalanga a Vhutshutshisi ha Shango (khethekanyo 258-263)

1 Maandḑalanga

A shuma u ita vhutshutshisi hoṑhe, nahone vhukhokhelwa nga Mutshutshisi Muhulwane ane ndalukanyo dzawe dzi tea u vha dzi tshi fana na dza vhahaṑuli vha Khoro Khulwanesa.

NDIMA 14

Mivhuso ya Mivhundu na ya Vhupo (khethekanyo 264-266)

1 U fhirisela maanḁa fhasi

- U fhiriselwa ha maanḁa fhasi kha mivhundu na kha maanḁalanga a hulumeni a kha vhupo hu itelwa uri vhadzulapo vhoṱhe vha Zimbabwe vha kone u shela mulenzhe. Ngauralo, a si u ṱuṱuwedza phambano, u khaukanya ha shango, kana u ṱuṱuwedza u sa farana.
- Tshilavhelelwa ndi uri:
 - hu engedziwe u shela mulenzhe ha vthathu vha kha vhulangamaanḁa ha vhupo kha u dzhia tsheo na u shumisa maanḁa a Muvhuso;
 - hu ṱhogomelwe pḁanelo dza tshitshavha uri vha lange mafhungo avho;
 - u vhona uri zwibveledzwa zwa shango na zwa vhupo zwi khou kovhekanywa zwi eḁanaho nahone hu thomiwe tshumelo ya zwa masheleni i pḁalaho kha maanḁalanga a vhupo.

2 Milayo ya hulumeni wa vhupo na mivhundu

- Vhumaanḁalanga ha vhupo vhu tea u:
 - vhona uri hu na vhuvhusi ha vhuḁi nga u shuma zwi na mveledzo, zwi vhonealaho nahone zwi tshi tshimbilelana kha zwiimiswa;
 - shuma mishumo ye vha pfi vha shume fhedzi;
 - u shumisa maanḁa avho kha vhupo havho fhedzi, zwishumiswana zwiimiswa;
 - u anḁana na vhaṱwe vhalangamaanḁa nga nḁila dza u vhudzisana, u farana na u langa zwiitwa zwavho nga dziṱwe nḁila na maitete o ḁiswaho nga mulayo zwi tshi itelwa mushumo wonoyo;
 - vhona uri vthathu vha khou imelelwa zwi eḁanaho nahone zwi sa dzhii sia kha vhupo ha vhumukanyi uho

3 Vhashumi vha mivhundu na vhumaaḁalanga a vhupo

- Vha tea:
 - u tevhezela Ndayotewa;
 - u sa vha na zwidzulo kha mahoro a poḁotiki
 - u vha vhukati na vhukati kha zwa poḁotiki
 - u ṱhonifha pḁanelo dza vthathu dza vhuṱhogwa na mbofholowo ya vhadzulapo.

Tshipiḁa 2

Khoro dza Mivhundu na dzi Ḑorobo Khulwane (khethekanyo 267-273)

1 Mivhundu na Zwiṭiriki

- Hu ḑovha na mivhundu ya fumi(10), yone ndi i tevhelaho:
 - Ḑorobo Khulwane ya Bulawayo;
 - Ḑorobo Khulwane ya Harare;
 - Muvhundu wa Manicaland;
 - Muvhundu wa Mashonaland Central;
 - Muvhundu wa Mashonaland East;
 - Muvhundu wa Mashonaland West;
 - Muvhundu wa Masvingo;
 - Muvhundu wa Matabeleland North;
 - Muvhundu wa Matabeleland South; na
 - Muvhundu wa Midlands.
- Khethekanyo ya zwiṭiriki i ḑo sumbedzwa kha mulayo.

2 Khoro dza Mivhundu

- Muvhundu muṇwe na muṇwe u ḑo vha na khoro ya mivhundu yo vhumchwaho nga:
 - vhatu vhane vha vha miraḑo ya Phalamennde u bva kha muvhundu onoyo;
 - vho ṇḑorobo vhoṭhe na vhalangadzulo vha kha vhumchwahano ha vhupo ha kha mivhundu;
 - vhatu vhafumi vho khetchwaho hu tshi shumiswa ṇḑila ya u khetha kha khethe khulwane;
 - mulangadzulo o khetchwaho nga miraḑo ire afho ṇṭha u bva kha ḑihoro ḑi na tshivhalo tshihulwane tsha Miraḑo ya Guvhngano ḑa Lushaka kha muvhundu.

3 Khoro dza Ḑorobo khulwane

- Khoro inwe na inwe ya Ḑorobo Khulwane i vhumchwaho nga:
 - vhatu vhoṭhe vhane vha vha miraḑo ya Phalamennde u bva kha muvhundu onoyo;
 - vho ṇḑorobo vhoṭhe na vhafarisi ṇḑorobo na vhalangadzulo vha vhumchwahano ha muvhundu onoyo;
 - kha vhupo ha Bulawayo, mulangadzulo wa khoro u ḑo vha ṇḑorobo wa Bulawayo;
 - kha vhupo ha Harare, mulangadzulo wa khoro u ḑo vha ene ṇḑorobo wa Harare na Mufarisi u ḑo vha ṇḑorobo kana mulangadzulo wa ḑorobo khulwane ya vhumchwaho i tevhelaho kha muvhundu.

4 Mishumo ya khoro dza mivhundu na doroobo khulwane

- Mishumo yavho i katela:
 - mvelaphanda kha zwa matshilisano na zwa ikonomi;
 - u langa na u bveledza mbekanyamishumo dza hulumeni;
 - u langa zwa zwibveledza zwa mupo;
 - u lavhelesa kushumiselwe kwa zwibveledza.
- Vhashumi vha khoro vha tholwa hu tshi tevhedzelwa mulayo.
- Vhuḍifhinduleli ha dzi Khoro vhu kha vhathu vha mivhundu onoyo na hulumeni.

5 Vhalangadzulo vha khoro dza mivhundu na doroobo khulwane

- Vha tea u vha na ndalukanyo dza u vha Miraḍo ya Phalamennde.
- Mulangadzulo wa khoro ya Muvhundu u tea u khethwa nga Khoro ya Mivhundu u bva kha mutevhe u nga vha wa vhathu vhavhili vhane vha vha na ndalukanyo vho ḍiswaho nga ḷihoro zwi tshi bva kha tshivhalo tshinzhi tsha zwidzulo, kana tshivhalo tshi hulwanesa tsha khetho tsho wanwaho kha khetho dza Guvhangano ḷa Lushaka kha miraḍo ya mivhundu eneyo.
- Vha nga bviswa ofisini nga u sa kona mushumo, vhuḍifari hu si ha vhuḍi, u farwa mulandu wa vhuḍifari hu si ha vhuḍi, tshandanguvhoni kana u shumisa maanda a tshiofisi nga ḇḇila i si yone na u pfuka mulayo.

Tshipiḍa 3

Muvhuso wa vhupo (khethekanyo 274-279)

1 Vhulangamaanda ha vhupo vha dorooboni

- Vhalanga mafhungo a vhuḇoni ha dorooboni.
- I vhumbwa nga dzikhantsela dzo khethwaho nga vhadzulapo vha tshi langwa nga vho ḇdoroobo kana vhalangadzulo.
- Arali kana ḇdoroobo e murangaphanda, vha tea u vha vho khethwa nga vha khethi vha kha vhupo.

2 Vhulangamaanda ha vhupo vha mahayani

- Vhalanga mafhungo a vhuḇoni ha mahayani.
- Khetho dza dzi khantsela, vhalangadzulo na ndalukanyo dzavho dzi vha dzi tshi tevhedzela mulayo.

3 U angaredzwa ha vhumandaḷanga ha vhupo

- Vha ḍovha na maanda:
 - a u ita milayo ya vhupo, ndayo na ndaulo dza vhulangi ha kha vhupo;
 - phimo na mithelo zwa mbuelo zwa vhuḍifhinduleli havho.

- Khetho dzi itwa khathihi na khetho khulwane.
- Vho nedorobo na vhalangadzulo, nga ndani kana vho khethwa sa vharangaphanda vha vho nedorobo, vha khethwa kha dzulo la u thoma la khoro.
- Mirado ya khoro vha xeletwa nga zwidzulo nga ndila ine ya fana na ya Mirado ya Phalamennde nahone vha nga bviswa tshiduloni nga khoro ya vhararu i dilangaho arali vha sa koni mushumo, vhudifari hu si ha vhuḍi, u farwa vhe na mulandu, tshandanguvhoni kana u shumisa maanda nga ndila isi yone na u pfuka mulayo.

NDIMA 15

Vharangaphanda vha Sialala

1 U dzhielwa nzhele

- NDIMA iyi i khou dzhiela nzhele vharangaphanda vha sialala nga fhasi ha mulayo wa mikhwa ya mvelele, mikhwa na mishumo ya sialala nga fhasi ha Mahosi, vhaingameli na vhosabuku vha zwitshavha nga fhasi ha vhulamukanyi havho.
- Ndi tshiimiswa tsho diimelaho.

2 Vharangaphanda vha sialala

- Vha tea:
 - u ḡifara zwi tshi tevhedza Ndayotewa;
 - u sa dzhia sia;
 - u sa dzhia sia kha zwa polotiki;
 - u sa pfuka p fanelo dza vhathu dza vhuṭhogwa na mbofholowo dza nnyi na nnyi;
 - u tevhedzela mvelele yavho zwi nga fhasi ha Ndayotewa;
 - u fara vhathu vhoṭhe kha vhupo vhoṭhe nga ndila mbuya i fanaho.
- **Mishumo yavho i katela:**
 - u takusela nṭha ndeme dza mvelele na milayo na u vhlunga mvelele, sialala, ḡivhazwakale na ndaka ya tshitshavha;
 - u bveledza ndeme dza miṭa;
 - u tshimbidza mvelaphanda;
 - u dzudzanya khudano nga ndila ya tshivhathu.
- Vha khou tholwa na u bviswa ofisini:
 - nga Phuresidennde;
 - hu tshi tevhedzelwa milayo na mikhwa i bvelelaho na zwiitwa zwa kha zwitshavha;
 - zwi tshi ya nga themendelo dza Khoro dza Mahosi dza Mivhundu na dzi Minisiṭa;
 - hu sa lavheleswi zwilavhelelwa zwa polotiki.
- Miholo yavho i dzudzanywa nga mulayo zwi na thendelo ya Phuresidennde.

3 Khoro ya lushaka na guvhangano la mahosi la mivhundu

- Khoro dza Lushaka dza Mahosi na maguvhangano a mahosi a mivhundu a dzudzanywa ho lavheleswa mulayo.
- Khetho dza Phuresidennde na Mufarisi Phuresidennde wa Khoro ya Lushaka ya Mahosi dzi itwa nga Khomishini ya zwa Khetho. Vha shuma zwa minwaha mifanu ine ya nga vusuludzwa luthihi.
- Khetho dza mahosi kha Khoro ya Lushaka dzi do itwa hu tshi tevhedzelwa mulayo nahone mivhundu muñwe na muñwe u tea u imelelwa zwi fushaho kha Khoro.
- Guvhangano la Mivhundu li khetha Mahosi a Vhutendelwamilayo.
- Mishumo yavho i katela:
 - u bveledza na u tsireledza mvelele ya sialala;
 - u imelela mihumbulo ya vharangaphanda vha mvelele na u bveledza madzangalelo avho.
 - u tlutshedza na u vhona uri mikhwa ya vhuthu i khou tevhedzelwa nga vharangaphanda vha mvelele.

4 Komiti ya vhuthu na mikhwa

Komiti ya vhuthu na mikhwa ya Mahosi i do vhumbwa nga mulayo u itela uri mahosi vha kone u vhona uri vhuthu na mikhwa zwi khou tevhedzelwa, u lamukanya phambano dzi re vhukati ha mahosi na u lugisisa mbilaelo dzine dza livhiswa kha mahosi.

NDIMA 16

Mavu a zwa vhulimi na vhufuwi (288-297)

1 Milayo kha Mavu a zwa vhulimi na vhufuwi

- Vhadzulapo vhothe, hu sa lavheleswi lukanda, vha na pfanelo ya u wana, u dzula, u shumisa kana u tutshele mavu a zwa vhulimi na vhufuwi.
- U kovhekanywa ha hone hu tea u itwa nga ndila ina nyedano i fushaho hu tshi lavheleswa:
 - uri ndi tshi bveledza tshi na mikano tshi felaho na uri ndi ndaka yashu;
 - nyedano ya mbeu;
 - madzangalelo a tshaka o fhambanaho;
- Mushumo wawo u tea u takusela ntha tsireledzo ya zwiliwa na u tholwa hu tshi itelwa u vhulungela mirafho idaho.
- Pfanelo dza u shumisa na u dzula a zwi koni u sokou fheliswa zwi sa pfesesei.

2 Pfanelo dza zwino kha mavu a vhulimi na vhufuwi

- U vha mune wa mavu a vhulimi na vhufuwi nga Muvhuso o dzhiwaho nga tshifhinga tsha mbekanyamushumo yau dzhiululwa ha mavu (land reform programme) ho thendelwa.
- Mbadelo ya mavu odzhiwaho nga Muvhuso kha Mbekanyamushumo ya u dzhiululwa ha mavu i khou itwa fhedzi kha mavu:
 - o dzhielwaho vhongwaniwapo vha Zimbabwe; na
 - o tsireledzwaho nga zwitendelano vhukati ha mivhuso;
- Pfanelo, hu nga vha dzifhiyo, dzo fhiwaho vane vha mavu o dzhielwaho zwa vhulimi na vhufuwi nga Muvhuso nga tshifhinga tsha mbekanyamushumo ya u dzhiululwa ha mavu dzi khou dzhielwa nzhele.

3 Pfanelo dza vhudzuli

- Vhukando vhu tea u dzhiwa u itela u fha tsireledzo dza u dzula kha mavu kha vhatu vhe vha fhiwa kana vane vha vha na mavu a zwa vhulimi na vhufuwi.
- Muvhuso u nga sudzulusa vhune kana u netshedza mavu u tshi itela mutengo kana u fhavho dziwe pfanelo kha mavu.
- Tshipiḽa tsha mavu tshithihi fhedzi ndi tshone tshine tshi nga kona u netshedzwa kha muthu muthihi na muḽa wawe.
- Vane vha mavu vha naho u netshedza pfanelo dzavho kha mavu a zwa vhulimi na vhufuwi.

4 Khomishini ya mavu

- Mirado i khethwa nga Phuresidennde.
- Vha na tsireledzo kha kotara ya tshidzulo tshavho.
- Mishumo yayo i katela:
 - u vhona uri hu na kushumele kune kwa vha khagala, kufushaho kha zwa vhulangi ha mavu a vhulimi na vhufuwi;
 - u ita ṽholo (odithi) kha mavu tshifhinga tshoṽhe tsho teaho;
 - u vhona uri phimo kha mavu ane a tea u dzhiwa nga muthu muthihi kana muḽa i khou tevhedzelwa;
 - themendelo dza kutshimbizelwe kwa dzulo kha mavu, u kovhekhanywa na farisa nga mavu, kushumiselwe kwa mavu na vhuhulwane ha tsimu, mbuyedzedzo i fushaho kha mavu o dzhiwaho zwa khombekhombe;
 - u lelusa u dzhiululwa na u sudzuluswa ha mavu.

NDIMA 17

Gwama (khethekanyo 298-317)

1 Vhulangamaanda ha tshelede

- Kha u langwa ha tshelede dza tshitshavha:
 - hu tea u vha na kushumele kuvhonadzaho na vhuḑifhinduleli nahone tshelede dzi tea u shumiswa nga ṅḑila ya vhuḑali, i londotaho nahone zwi re na mveledzo;
 - kushumiselwe kwa tshelede ku tea u langwa kha mvelaphanda ya shango;
 - muhwalu wa mithelo u tea u kovhekanywa zwi eḑanaho;
 - mbuelo ya shango itea u kovhekanywa zwifanaho kha hulumeni wa shango loṭhe, wa mivhundu na vhupo;
 - mihwalu na mbuelo dza zwibveledzwa zwi tea u kovhekanywa nga ṅḑila i fushaho kha mirafho ya zwino na iḑaho;
 - mivhigo ya zwa tshelede i tea u vha i pfalaho nahone yo ṅwalwa nga ṅḑila i re khagala;
 - u koloda hu tea u itwa nga ṅḑila i vhonadzaho nahone zwi vhe zwi tshi itelwa madzangalelo a shango.

2 Vhulavhelesi nga Phalamennde

- Phalamennde i tea u lavhelesa kushumiselwe kwa tshelede ya Muvhuso.
- Mikano kha khumbelo dza Muvhuso, zwikolodo zwa tshitshavha na zwa fulufhedzo ya Muvhuso a i tei u pfukiwa.
- Phalamennde i tea u dzula i tshi ḑivhadzwa nga ha zwikolodo zwa hulumeni na ppanelo dzayo dza vhufulufhedzi.

3 Kovhekanyo ya tshelede ya mbuelo

- Kovhekanyo ya tshelede nzhi itea u itwa nga ṅḑila ina nyeḑano kha mivhundu yoṭhe na kha vhumaandlanga ha vhupo hu tshi lavheleswa zwitevhelaho:
 - madzangalelo a lushaka;
 - ṅḑisedzo dzo teaho hu tshi lavheleswa zwikolodo zwa shango;
 - ṭhoḑea dza hulumeni;
 - ṭhoḑea ya tshumelo kha vhupo vho tsikeledzwaho;
 - kuhulele na vhukoni kha zwa tshelede ha maandlanga a kha mivhundu na vhupo;
 - ṭhoḑea kha zwa ikonomi vhukati ha mivhundu.
- Tshivhalo tshi si ho nga fhasi ha phesente ṭhanu(5%) tsha mbuelo dza tshitshavha kha ṅwaha muṅwe na muṅwe tshi tea u fhiwa kha mivhundu na maandlanga a vhupo.

4 Tshelede ya Mbuelo yo Kuvhanganywaho

- Mbuelo yothe ya Muvhuso i tea u iswa kha Tshelede ya Mbuelo yo Kuvhanganywaho nga nndani kana mulayo u tshi tendelavho zwiñwe.
- Tshelede i nga dzhiwa u bva kha Tshelede ya Mbuelo yo Kuvhanganywaho kana zwo tendelwa nga Ndayotewa na nga mulayo.
- Khumbelo dza mbuelo na kushumiselwe kwadzo ku tea u tendelwa nga Phalamennde ñwaha muñwe na muñwe;
- Nqisedzo dza khumbulelo dza u engedzedza dzi nga tendelwa arali nqisedzo dza u thoma dzi songo itwa zwavhuḍi kana hu na thoḍea ine u thomani yo vha i songo vhaliwa.
- Hu na mikano kha u thendela kushumiselwe kha zwiñwe zwiwo zwo vha zwi songo lavhelelwa fhedzi thendelo i tea u itwa nga nḍila ya u ḍisa iñwe nqisedzo ya zwine zwa ḥoḍa u itwa.
- Pfarelo nga ha Mulayo wa Phalamende i nga humbelwa kha kushumiselwe kwatshelede ku so ngo tendelwa.

5 Tshelede na thundu zwa tshitshavha

- Tshelede na thundu zwa tshitshavha zwi tea u tsireledzwa nahone zwi tea u shumiswa nga nḍila yo tendelwaho kha mishumo eneyo.
- I tea u tsireledzwa kha u xela, u tswiwa, u pwashekanywa, u huvhadzwa kana u shumiswa nga nḍila i si yone.
- Tsheo ya u gwevha na ndifho zwi tea u itwa kha muthu muñwe na muñwe a songo ḍifara zwavhuḍi nga u khaula mulayo.

6 Muḥoli Muhulwane (oḍitha)

- Ofisi iyi ndi ofisi ya tshitshavha i ḍilangaho.
 - Mushumo wa Muḥoli Muhulwane ndi wa u:
 - ḥola akhauntsi, kushumele kwa tshelede na vhalangi vha zwa tshelede vha muvhuso kha zwiimiswa zwothe zwa muvhuso;
 - u ita ḥolo kha dzi pharasitathala na zwiñwe zwiimiswa zwi langwaho nga hulumeni;
 - u langa na u lugisisa kulangelwe kwa tshelede dza tshitshavha.
- Muḥoli Muhulwane u tholwa nga Phuresidennde zwo thendelwaho nga Phalamennde.
- U tea u vha Mudzulapo.
- Kotara ya ofisi ndi miñwaha ya rati (6) nahone a i koni u fhira ya fumbili (12).
- Miholo yavho i dzudzanywa nga mulayo zwi tshi tendelwa nga Phuresidennde.
- U bviswa tshiduloni nga Phuresidennde zwi bva kha themendelo dza khoro ya vhararu iḍilangaho yo khethelwaho u ḥoḍisa zwenezwo.

- U thola na kushumele kwa vhashumi vha Muṭoli Muhulwane zwi itwa nga bodo nga fhasi ha mulayo wa bodo ya mushumo wonoyo.

7 Zwirengwaho

- Zwoṭhe zwine zwa rengwa nga Muvhuso zwi laulwa nga mulayo.

8 Zwiimiswa zwa hulumeni

- Mulayo u tea u vhona uri vhulangi ha dzi pharasiṭathaḷa ndi vhu fushaho na uri vhalangi vhahulwane (CEO) vhashuma zwa tshifhinga tshi na phimo tshi vusuludzawho fhedzi nga vhukoni havho.

9 Bannga ya Vhulangi ya Zimbabwe

Bannga ya Vhulangi ya u tshimbidza tshelede, u tsireledza tshelede ya Zimbabwe, u vhumba na u ita mbekanyamushumo ya kushumisele kwa tshelede.

NDIMA 18

Nḡisedzo ya Thikhedzo na Nḡisedzo zwayo

Tshipiḡa 1

Nḡisedzo zwayo ya dzi Khomishini (khethekanyo 318-323)

1 Dzi Khomishini

- Khomishini dzoṭhe:
 - dzi na vhuḡilangi
 - miraḡo ya khomishini i ḡilangaho fhedzi, Khomishini ya Tshumelo ya Vhulamukanyi, Khomishini ya u lwa na zwa Tshanḡanguvhoni na khomishini ya zwa mavu dzi na kotara dzo tsireledzwaho; vhaṅwe vhoṭhe vha shuma zwi tshi bva kha lufuno lwa Phuresidennde;
 - vhalangadzulo na vhafarisi vhalangadzulo vha dzi khomishini vha tea u vha vhe vha mbeu dzo fhambanaho;
 - miholo ya miraḡo ya dzi khomishini i vhewa nga mulayo nahone a i koni u tsiswa vhukati ha kotara ya tshiofisi;
 - Phalamennde i tea u fha tshelede dzo eḡanaho uri khomishini dzi kone u shuma nga nḡila i na mveledzo;
 - vha tea u isa mivhigo ya ṅwaha na miṅwevho kha Phalamennde.

Tshipiḽa 2

U angaredza (khethekanyo 324-329)

1 U angaredza

- Milayo ya Ndayotewa itea u tevhedzelwa zwi na vhuronwane.
- Bodo dza Ndayotewa dzi tea u fhiwa tshelede yo eḽanaho.
- Milayo ya zwa mikhwa ya dzitshaka ndi tshipiḽa tsha mulayo wa Zimbabwe arali i sa fhambani na Ndayotewa na mulayo.
- Vhuledzani vho tendelwanaho nga Zimbabwe na dzitshaka vhu ḽo vhofha Zimbabwe nga murahu hauri Phalamennde yo tenda nahone i ḽo vha tshipiḽa tsha mulayo washu kana yo iswa kha Mulayo wa Phalamennde. U tendelwa hu nga itwa nga Phalamennde nga nḽani ha zwi tendelano zwi ḽoḽaho u kovhekanywa ha tshelede ya hulumeni kana u shandukisa mulayo wa Zimbabwe.
- Thendelano na dzitshaka zwi tea u thendelwa nga Phalamennde zwi sa athu u vhofha Zimbabwe.
- Khoro dzi tea u dzhia ḽhalutshedzo dzi pfalaho kha milayo ine ya tshimbilelana na zwi tendelano zwa dzitshaka na maitele.

2 Tshandukiso kha Ndayotewa

- Hu tea u fhiwa nḽivhadzo ya maḽuvha a fuḽahe (90) kha gazethe nga Muambi ya mulayotibe (biḽi) wa Ndayotewa uri hu shandukiswe Ndayotewa.
- Miraḽo ya tshitshavha i tea u rambiwa uri i ḽise mivhono yayo nga ha nḽisedzo iyo. Miḽangano i tea u vhidziwa hu tshi itelwa mushumo uyu.
- Mulayotibe u tea u tendiwa nga tshivhalo tshivhili kha zwiraru kha tshivhalo tshoḽhe tsha Nḽu .
- Tshanduko kha NDIMA dza pfanelo dza vathu na mbofholowo na mavu (NDIMA 4 na 16) zwi tea u iswa kha referendamu vhukati ha miḽwedzi miraru afho yo no tendelwa nga Phalamennde nahone i vha mulayo arali referendamu yo zwi tendela.
- Tshanduko kha kotara ya tshiofisi uri kotara i engedzwe a i engedzi kotara ya nnyi kana nnyi are ofisini hu sa athu u itwa tshanduko iyo.
- Khethekanyo ḽhukhu 6 na 7 na khethekanyo 328 zwa Ndayotewa a zwi koni u shandukiswa kha Biḽi nthihi nahone tshanduko dza khethekanyo ḽhukhu a dzi koni u iswa vathuni zwi kha referendamu nthihi.
- Tshanduko kha khethekanyo 328 ya Ndayotewa iyi i tea u tendelwa kha referendamu nga murahu ha u iswa ha nḽivhadzo nahone tshivhalo tshivhili kha zwiraru tsha vhunzhi ha Phalamennde tsho zwi tendela.

3 U thoma u shuma ha Ndayotewa iyi

- Ndayotewa iyi I ḽo shuma i tshi tevhedzela maga:
- Liḽa ḽa u thoma: nga ḽuvha ḽa u ḽivhadzwa nḽisedzo dzi ḽo thoma u shuma

- nḡisedzo dzine dza tendela khetho dza u thoma nga fhasi ha Ndayotewa iyi uri dzi bvelele dzone dzi katela;
- NDIMA ya khetho
- khetho dza Phuresidennde (nga nḡani hauri Phuresidennde kha minwaha ya fumi ya u thoma ya khetho dza u thoma ha nga tendelwi u khetha vhane vha ḡo ima nae fhedzi u ḡo khetha vhathusa phuresidennde nahone arali kha vhuimo ha muthusa phuresidennde wa u thoma ha vha na poso, ane a khethwa u bva kha dzangano ḡawe u ḡo ḡadzisa poso iyo) (NDIMAna 14 ya shedulu);
- NDIMA ya Miraḡo ya Phalamennde na u vhidzwa ha Phalamennde nga murahu ha khetho;
- NDIMA nga ha milayo ya vhulangamaaḡa ha tshitshavha na vhurangaphaḡa;
- nḡisedzo dzine dza elana na vhuḡifari ha tshumelo ya tsireledzo;
- nḡisedzo dza Vhulangi ha Khomishini ya zwa u Khetha;
- NDIMA ya zwa pfanelo na mbofholowo;
- nḡisedzo nga ha Khoro ya Ndayotewa;
- NDIMA ya vhulangamaaḡa a mivhundu na vhupo

Nḡisedzo idzi dzi ḡo fhira nḡisedzo dzine dza vha hone kha Ndayotewa ine ya vha hone zwino.

- Ḳḡa ḡavhuvhili: ḡuvha ḡa u thoma u shuma ḡine ḡa vha ḡuvha ḡine Phuresidennde vha thoma u shuma lwa tshiofisi, Ndayotewa yoḡhe i khou thoma u shuma.

Khethekanyo 329 i tshi vhalwa na Shedulu ya rati.

Ṳhalutshedzo (330-345)

- Kha tshipiḡa itshi, maipfi o shumiswaho kha Ndayotewa iyi o Ṳalutshedzwa kha khethekanyo 322.
- Maḡwevho mafhungo o Ṳalutshedzwa hafhu kha Tshipiḡa itshi, kha zwiḡwe zwazwo:
 - Ṳhalutshedzo ya:
 - “ u dzhia tsheo nga ha ngeletshedzo dza” zwi amba uri maanḡalanga a eletshedzwaho a tea u dzhia ngeletshedzo;
 - u dzhia tsheo “ nga murahu ha u kwamana na..” zwi amba uri vhu maanḡalanga vhu kwameaho vhu tea u ita Ṳhoḡisiso kha vhaḡwe fhedzi a zwi ambi uri vha tea u dzhia themendelo idzo dzo fhiwaho;
 - U litsha mushumo:
 - phuresidennde vha khou litsha mushumo nga u isa nḡivhadzo kha Muanbi;
 - Muambi na Phuresidennde wa Vhutendelwamilayo na vhafaris vhaḡvo, nga u isa nḡivhadzo kha Mabalane wa Phalamennde kana nga u ḡivhadza Nḡu i kwameaho;
 - Miraḡo ya Phalamennde, nga u isa nḡivhadzo kha Muanbi kana Phuresidennde wa Vhutendelwamilayo, kana hu nga vha;

- Miraḁo ya bodo dza Ndayotewa, kha vhalangamaaḁa a vhutholi;
- Tshivhumbeo (khoramu):
 - nga maanda, hafu ya miraḁo yoṭhe ya bodo ya ndayotewa i vhumba khoramu
 - poso kha bodo a i balisi u bvelaphanda arali hu na khoramu
 - tshivhalo tshoṭhe tsha miraḁo ri tshi ambela kha Phalamennde a tshi kateli zwidzulo zwi si na vhathu.